



Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

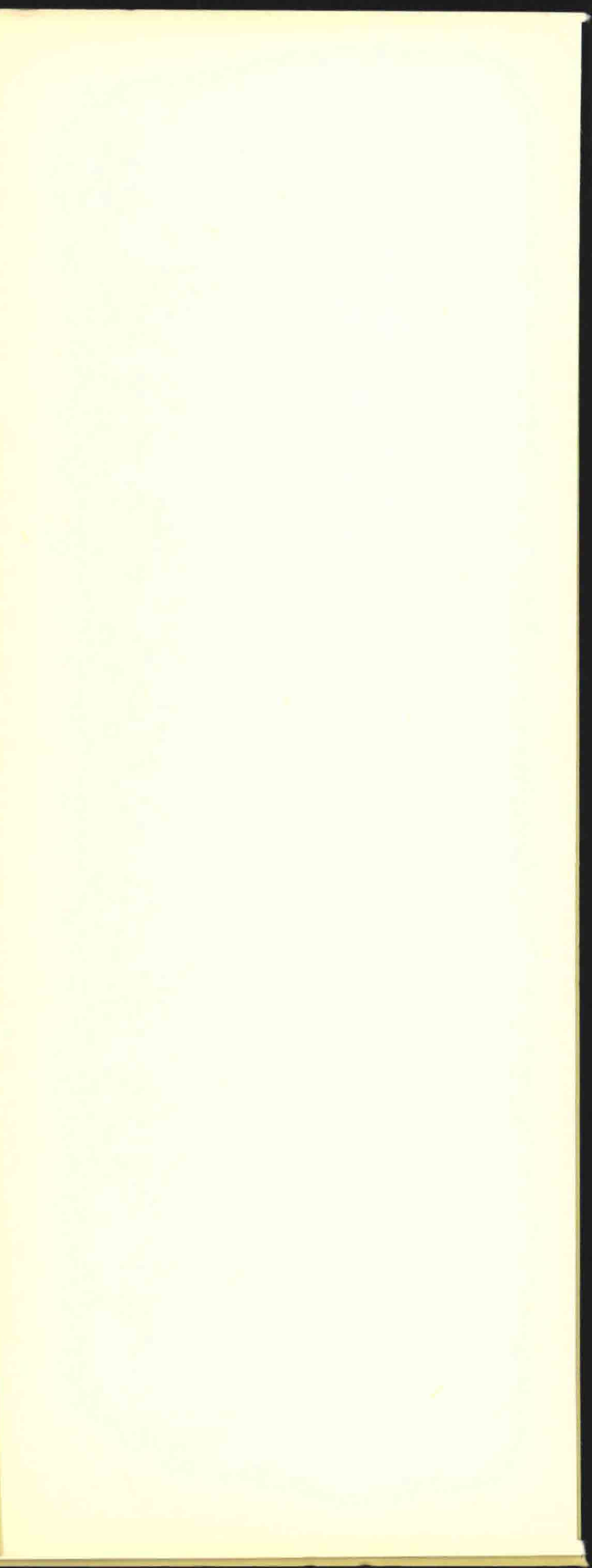
VER
Pueritiae tempus

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

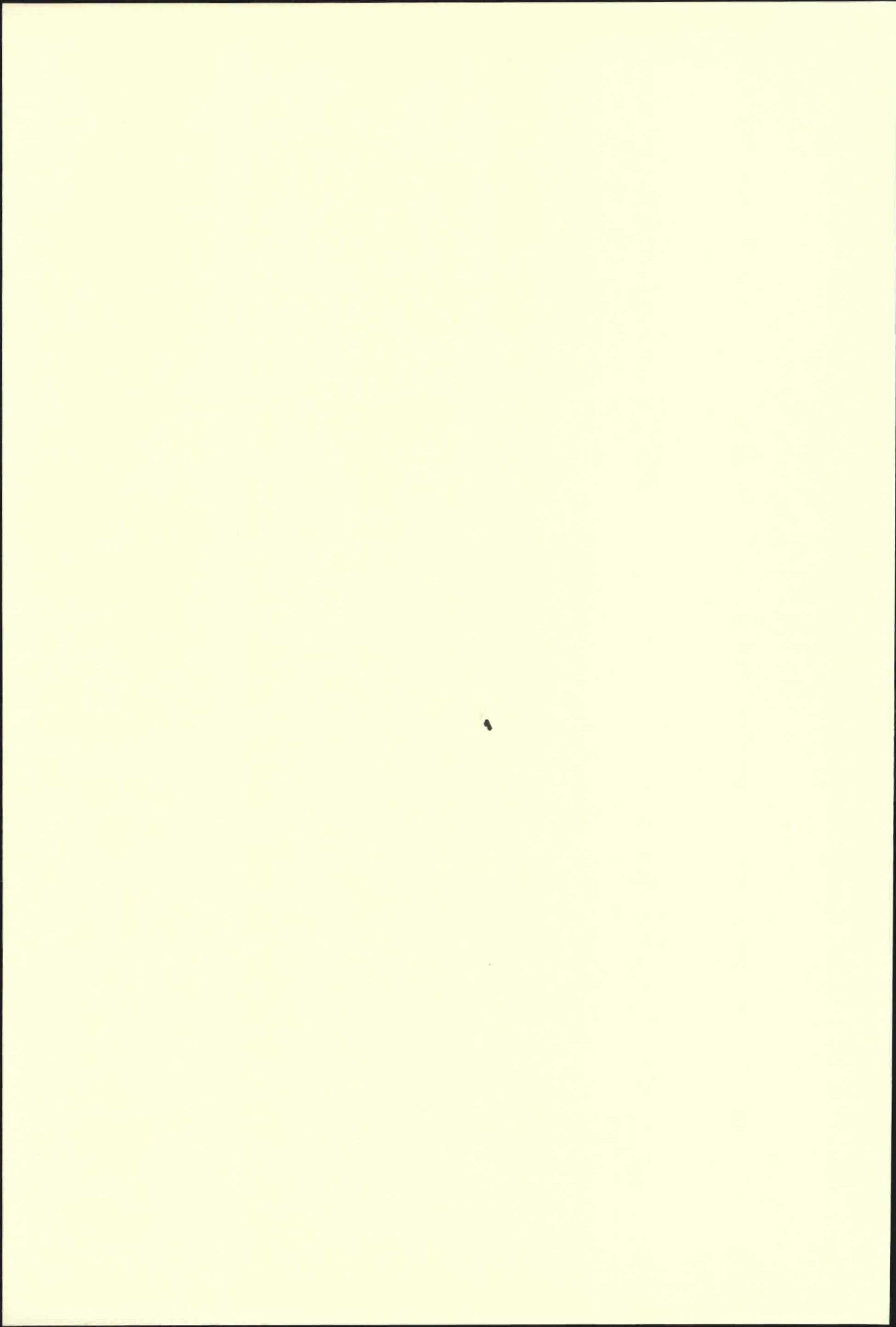
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

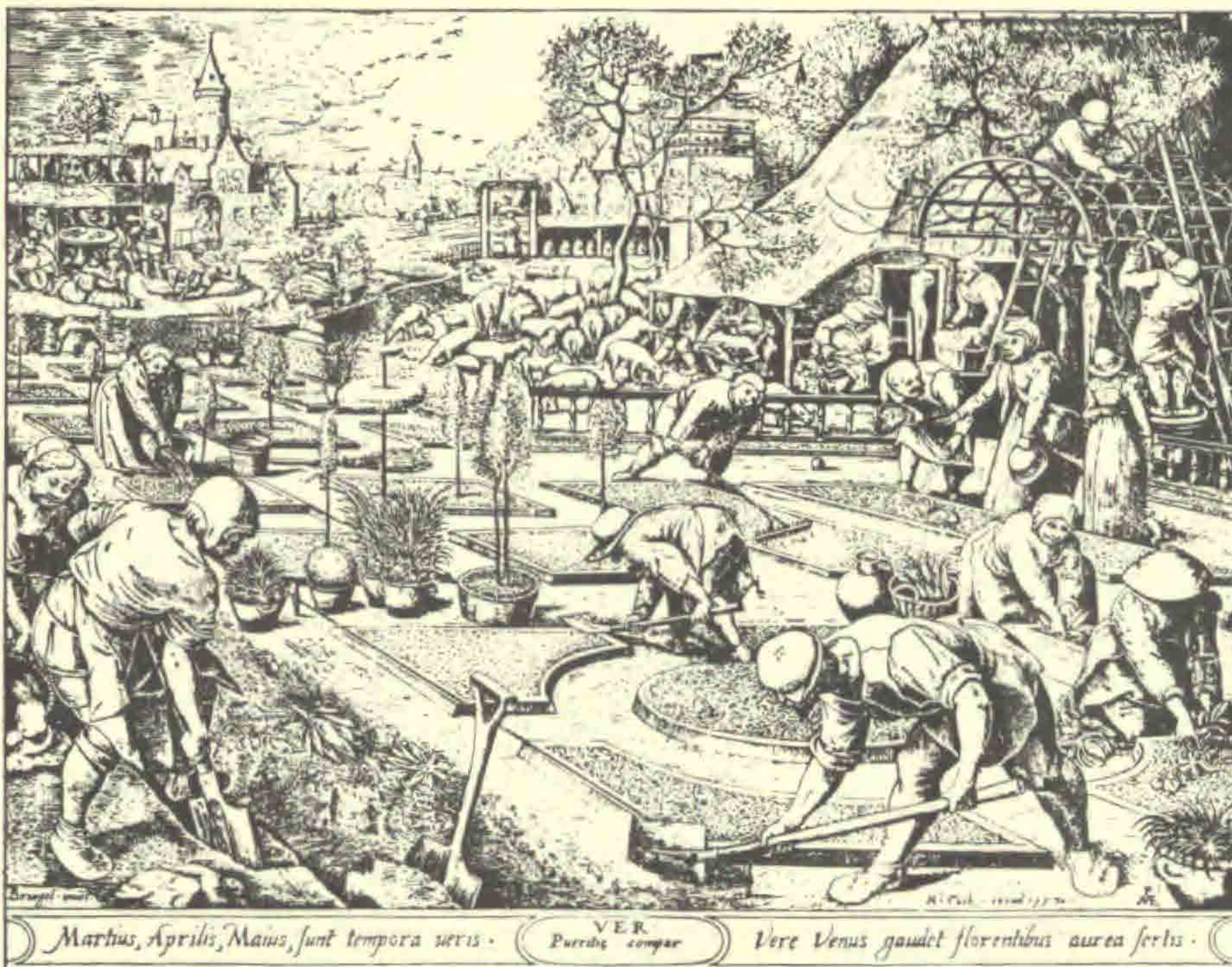
MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 4 1974



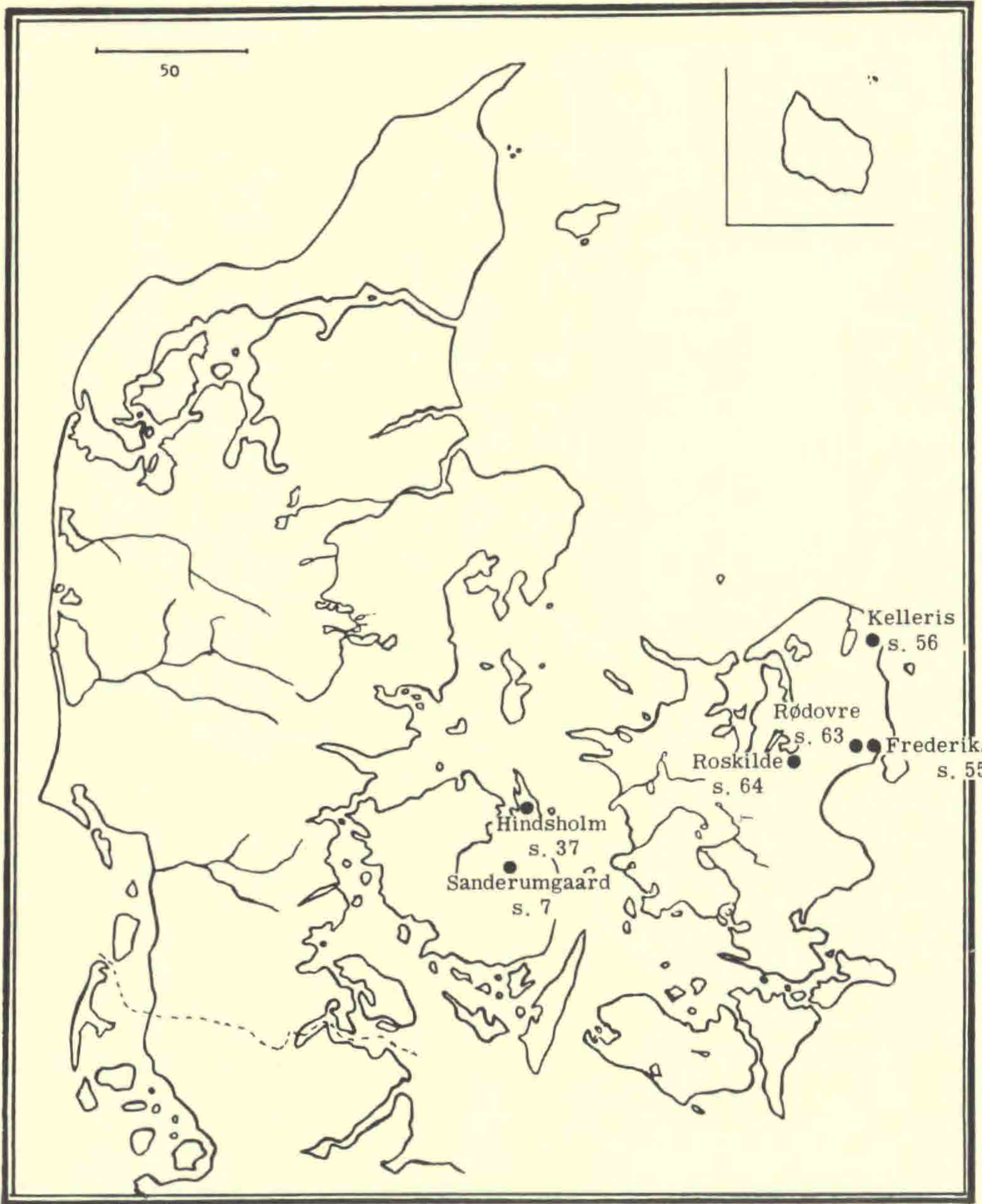
FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE





FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 4 1974



INDHOLDSOVERSIGT

Ole Bernhard, Claes Foghmoes og Birgit Gjeddebæk: Sanderumgaard Have	7
Harriet de Hemmer Gudme: Nogle fynske kirkegårde og deres gravskikke	37
Anton Pedersen: Planteskolefirmaet D. T. Poulsen	53
Små meddelelser	73
Anmeldelser	76



SANDERUMGAARD HAVE

Af Ole Bernhard, Claes Foghmoes og Birgit Gjeddebæk¹⁾

I vinteren 1973-74 blev der på Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole ved Afdelingen for Have og Landskab, som hovedopgave, udarbejdet en oversigt over de fynske herregårdshaver med henblik på bevaring og eventuel renovering af særligt interessante anlæg. Herunder beskæftigede man sig også med Sanderumgaard have, hvor der fra ejeren kammerherre Ivar Vinds side udvistes stor interesse for engang at få gendigtet den have, som geheimeråd Johan Bülow havde skabt omkring år 1800. I foråret 1974 gik vi i gang med at undersøge havens historie. Fra Nationalmuseet, Statens Museum for Kunst, Geodætisk Institut, Matrikeldirektoratet, Kunstakademiets Bibliotek, Det kgl. Bibliotek, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek og kommunebibliotekerne i København, Gentofte og Odense samledes et værdifuldt materiale, der sammen med billeder og beskrivelser, der fandtes på Sanderumgaard, har gjort det muligt at danne et mere nuanceret billede af havens udvikling end hidtil samt af dens skaber.

Ved at granske de forskellige stik, tegninger og malerier nøje sammenholdt med P. L. Birks kort 1808 kan man med nogenlunde sikkerhed indtegne "synsfelterne". De vigtigste af motiverne er affotograferede og figurtallene henviser til de større cifre på to af de medfølgende kort. På denne måde bliver det plane kort levende og haven på én gang nærværende.

Johan Bülow

Johan Bülow blev født 1751 af forældre, der begge tilhørte danske adelsslægter. Efter såvel militær som boglig uddannelse blev han i 1773 kammerjunker hos kronprinsen – den senere Frederik VI. Efter statskuppet 1784 blev han kammerherre og marschal. Hans indflydelse ved hoffet var stor, men efter nogle uoverensstemmelser benyttede kronprinsen lejligheden til at blive af med ham. Bülow forlod 1793 København sammen med sin hustru Else Marie for at bosætte sig på Sanderumgaard.

Sanderumgaard

Herregården ligger en halv snes kilometer sydøst for Odense. Gården er første gang nævnt i 1468, og i en periode derefter tilhørte den

kronen, men først fra 1708 ligger dens historie klar. Den ejedes da af Hans Brockenhuus v. Løwenhielm, hvis svigersøn generalløjtnant Mathias Leth i 1740 overtog gården. Bülow's mor var født Løwenhielm, og som barn besøgte han ofte Sanderumgaard. Det var allerede dengang hans ønske at komme til at bo på denne egn, og da gården 1792 blev udbudt til salg, købte han den.

Da Bülow og hans kone ankom til Sanderumgaard, mødte der dem et ynkeligt syn. Gården var i højeste grad forsømt og forfalden:

"Smaa Blyruder, tilklinede med Gjær og Papir, Dørene saa lave, at man maatte bukke sig; rundt om den Morads og Hængedynd".

Men dette kom Bülow tilpas. Store opgaver ventede ham. Ikke blot skulle bygningerne istandsættes eller fornyes, jordene forbedres, driften bringes på fode, men hele det gamle jordfællesskab skulle ophæves og afløses af det nye system, som landbolovgivningen netop havde banet vej for.

Johan Bülow's have

Meget hurtigt gik Bülow i gang med haven. Området syd for den lave hovedbygning var et:

"af Naturen yderst ugunstigt Jordsmon, en sid, af en Aa glennemløben Ellemose, der tilforn om Vinteren stod heel under Vand".

Af dette skabte Bülow:

"et vakkert Landskab, hvor man finder en temmelig hastig vekslede Mangfoldighed af smaa Naturscener, hvor Vandet er afledet i Canaler, det udtørrede Land benyttet til Træplantninger, Mosegrunden forvandlet til Engsletter, Lunde og smaa Kratskove fordeelte imellem disse paa en saadan Maade, at Vandringen igjennem Haven ved Ly og Skygge er behagelig, og ved den raske Omvexling af Udsigter er betaget trættende Eensformighed. Endelig er der sørget for, at forskiellige smaa Bygninger, anlagte paa passende Steder, end mere oplive Udsigterne, sysselsætte Phantasien, og under Vandringen bringe os Tanken paa menneskelig Virksomhed, ved Siden af den frie Natur, nærmere; foruden at de tildeels frembyde behagelige Hvilepunkter til længere eller kortere Benyttelse".

Denne karakteristik af Bülow's haveanlæg givet af den senere professor Chr. Molbech viser, at Bülow fulgte tidens mode: Den romantiske have. Denne havestil var udsprunget af den engelske landskabshave, men blev på kontinentet under indtryk af Rousseau og Goethe tilført nye elementer. Man fremhævede følelsen på fornuftens bekostning, afskyede det regelrette, men elskede det vage og det sværmeriske, det fantasifulde og det mystiske.

Via professor Hirschfeld's værk "Theorie der Gartenkunst" og billedhuggeren Johannes Wiedewelt kom de nye strømninger her til landet. Mange haveanlæg blev omlagt eller nyanlagt i den romantiske stil i de følgende år, deriblandt Jægerspris, Næsseslottet, Sophienholm, Aldershvile og Frederiksberg Have.



1. Første udsigt 1798. Norske hytte. For at forstærke virkningen af fjeldlandskab er terrænet overdrevet vertikalt og personerne formindsket. (Kobberstiksamlingen)⁵).



2. Anden udsigt 1798. Parti vest for Norske hytte, der ses til venstre. (Kobberstiksamlingen).

Haverne udstyredes til overmål med mindesmærker, ruiner, temp-
ler, grotter o.m.a., henlagt i omgivelser, der fremhævede det tilsigte-
de stemningspræg.

Kataloget over Bülow's bogsamling viser, at han fulgte godt med i
den aktuelle havelitteratur, hvor "Theorie der Gartenkunst" var en
slags bibel. Ved at sammenligne billeder og tekst i dette værk med
billeder og beskrivelser fra Bülow's have kan man se, at Hirschfeld's
gennemgang af europæiske romantiske haver har påvirket Bülow
stærkt. Især måden at placere træer og buske på har inspireret ham,
medens bygningerne i haven er tilpassede efter danske forhold.

Det flade terræn stillede særlige krav til havens opbygning, hvilket
fik Molbech til at bemærke i sin rejsedagbog:

"Man seer snart, at der i disse Anlæg ikke er noget stort, romantisk, eller høi-
tideligt skiønt. En Flade som den, her maatte benyttes, kunde ikke frembyde Af-
vexling af Banker og Dale, eller Udsigter over store Landskabspartier. Men dette
synes mig netop at være en særdeles Fortjeneste ved denne Haves Anlæg, at man
ikke har villet fremtvinge noget, hvortil Egnen aldeles ikke passede, og ikke op-
offret den Skiønhed og Behagelighed, som en let fremblomstrende Natur kunde yde,
for mislykket, overspændt Konst".

Bülow blev aldrig færdig med sin have. Hver vinter planlagde han,
hvad der skulle ske om sommeren. Han ledede selv arbejdet, og dagligt
kunne han ses vandre rundt i haven med sin hund og sin spade.

Af et kort, optegnet 1808 af den senere stiftslandinspektør P. L. Birk,
ses, at haven er anlagt i to etaper. Det oprindelige anlæg nærmest
huset udgør 29 tdr. land og er den gamle ellemose. Området blev gen-
nemskåret af grøfter og kanaler, hvorved vandstanden blev sænket, dog
ikke mere end at færdsel uden for de anlagte stier stadig var umulig.
Dette gav mulighed for at opleve haven fra to sider, dels ad de snørkle-
de stier, dels ad de krogede kanaler.

I haven opførtes adskillige hytter, hvoraf nogle var opkaldt efter
Bülow's kone. Ligeledes fandtes en del obelisker, urner og småhøje.
Det nye anlæg på 13 tdr. land anlagdes 1807 til 1808 syd for det gam-
le. I dette fandtes blandt andet en hytte, et tempel og en runesten. Om-
rådet var omgivet af grøfter og lå noget højere end det gamle.

Kunstnerne

Om Sanderumgaard have findes der en mængde materiale, såvel
skrifter som billeder. Det kan dog ikke undre, når man kender Bülow's
forhold til periodens unge kunstnere. Han forstod at samle dem om sig,
og de kvitterede for gæstfriheden med digte, tegninger og lignende.
Samtidig støttede Bülow kunstnerne økonomisk ved at bestille arbejder
hos dem, og på denne måde blev han ejer af hele serier af motiver fra
haven af bl.a. Eckersberg og Clemens.

Chr. Molbech besøgte Sanderumgaard på sine "Ungdomsvandringer",
og med ham som fører kan man foretage en vandring gennem haven,

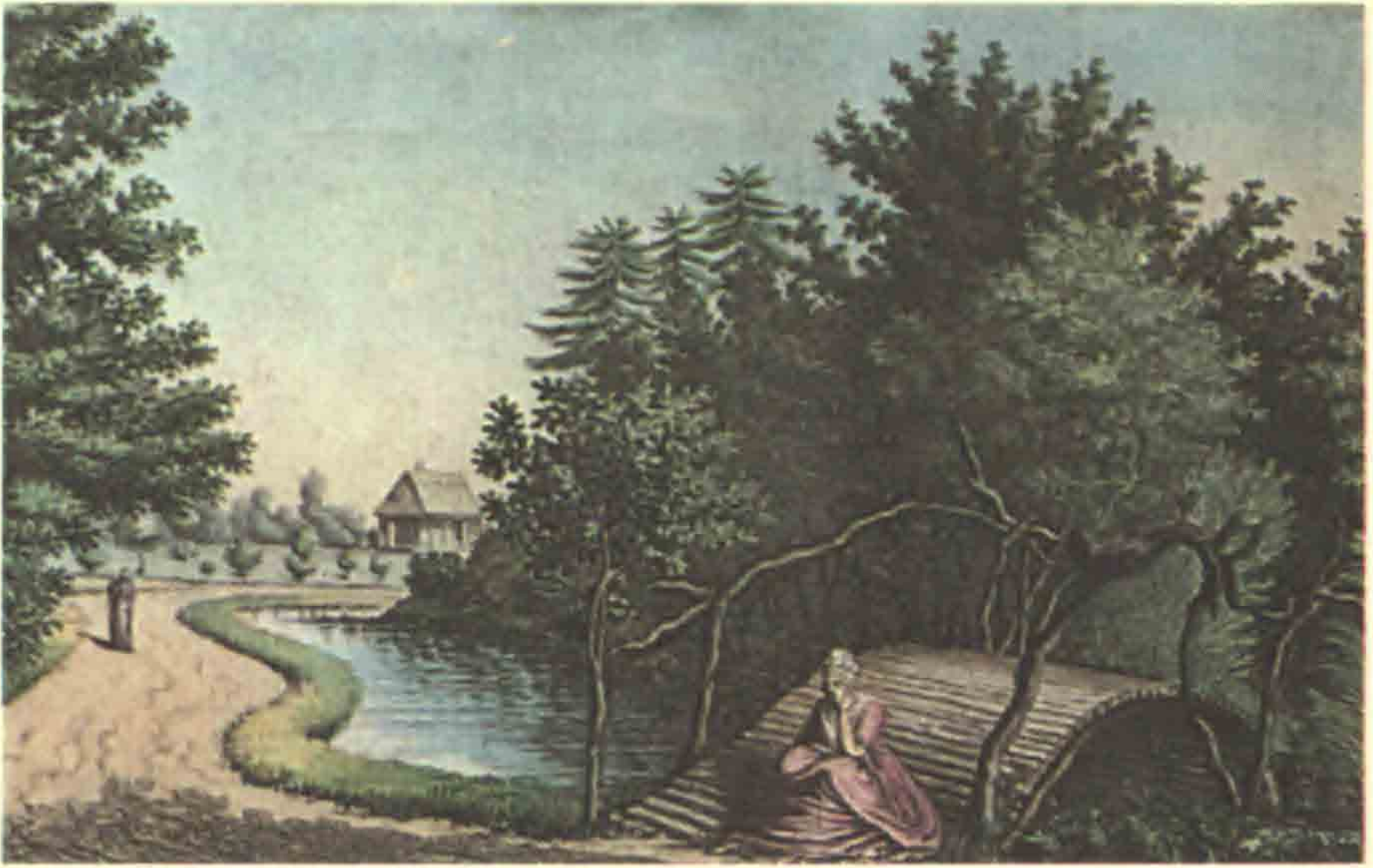
som var d. 7. juni 1813. (Følg pilene på Birk's kort, med start syd for hovedbygningen):

"Førend vi forlade Huset maa jeg gjøre Dem opmærksom paa Udsigten her fra mit Værelse, som er en af de videste og skiønneste i denne Have. En fri, aaben, lys Forgrund afskæres ved et bredt Vand, hvori en lille Holm med en tæt Gruppe af Træer hæver sig. I den ene Ende af Holmen staaer en hvid Urne (Julie's Urne) paa en Græshøi. Paa hin Side af Vandet møder en grøn Eng, som Skoven omringer, og over Skoven hæve sig de fjerne Marker. Høie Træer slutte på begge Sider af Huset dette nydelige, i høi grad indtagende Landskab, som især i disse deilige stille, maaneklare Aftener ganske har fortryllet mig. — Fra Huset paa den søndre Side, træder man lige ud i Haven. Paa den venstre eller østlige Side af Gaarden ligger den gamle Have, med en Mængde Frugttræer og Buske, og midt iblandt disse reiser en ærværdig Alm, hvis tykke Bul lige ned til Jorden er beklædt med Løv, sine fire mægtige Grene og den vidt omskyggende Krone over de øvrige Træer, der ydmyge staae i Kreds om denne Havens Oldefader, som, endnu i fuld Manddomskraft, har seet den gamle Have opvoxe og den nye at blive til. Glade hilse vi dette stolte Træ, og ønske, idet vi forlade dets Skygger, at ingen Omskiftning i Haven maa bortryde dens ærværdigste Prydelse.

Dette Træ udgjør ligesom Grændseskiællet imellem den gamle og nye Have. Herfra ledes vi igiennem bugtede Gange forbi en Plantning af Grantræer, afvexlende med Buske og lave Frugttræer, op paa en lille Høide, hvor et Lysthus er anlagt i Hjørnet af Haven, lige ved den forbiøbende Vei. Dette Huus, med det passende Navn Sommerlyst, bygget i en simpel landlig stil, med et fremspringende, paa runde Piller hvilende Tag paa de to Sider, der vende mod Haven, indeholder en lille Sal og to Side Cabinetter, og er saaledes bekvemt indrettet endog til Sommerophold for en Familie. Fra det behagelige, overskyggede Sæde under Husets venlige Tag, har man paa den ene Side en vakker Udsigt gennem en Aabning i Haven til en norsk Hytte, heldigen anlagt paa en Høi i Fordybningen af en Lund, hvorved dette Partie fierner sig i Baggrunden, og synes meget længere borte end det virkelig er. Den lille Hytte er her ganske paa sit Sted, og gjør en meget god Virkning. Udsigten fra Salen, over et aabent Landskab med Skov i Baggrunden, giver en interessant Afvexling, og Stedet til dette Lysthuus kunde ikke let være bedre valgt. — I Sommerlyst ere Værelserne ganske simpelt decorerede; Kobberstykker beklæde Væggene i Salen, og en lille udvalgt Samling af danske Ollemalerier pryder det ene Cabinet.

Giennem en Løvhvelving af Busktræer, og gennem en lille Skov af unge Frugttræer føres vi ved en bugtet Gang ned ad den Høide, hvorpaa Sommerlyst er anlagt, og nu aabner sig en ny Udsigt til den norske Hytte, der ligger omskygget af høie Graner og Løvtræer, i venlig Eensomhed paa en lille grøn Høi. Et bugtet, af tæt Kratskov indbefattet Vand adskiller den aabne Forgrund fra Hytten med dens Skov. Over Vandet hæver sig paa en Landpynt en lille Høi, og paa denne staaer en hvid Urne, behængt med en Blomsterkrands. For at besøge Hytten, vende vi os til Venstre; men flux forsvinder den, skiult bag en Lund af høie Aske og Elletræer; en fri Udsigt aabner sig til Marken og Skoven fra en Høide. Naar vi have nydt denne under Skyggen af en ung Lind, fører vor Gang os ned til en Bro over Canalen, som her udvider sig og danner en lille Dam, hvis Vand, begrændset af Marken og Haven, paa begge Sider taber sig bag Træer og Buske. Vi lade vort Øie hvile paa det klare, grønt om-Skyggede Vand, og paa den friske, livelige Eng, der høiner sig jævnt til en maadelig Bakke, som lukker Udsigten; vende os derpaa mod Høire, og efterat vi ere komne over en mindre Bro, opdage vi den lønlige, tæt overskyggede Gang, der fører os op til den norske Hytte.

Her, i Skovens stille Eensomhed, kunde vi hvile nogle Øieblik, og drømme os langt borte fra det Sted, hvorfra vi gik ud; thi Hytten, med sine ubeklædte Vægge af



3. Tredie udsigt 1798. Parti fra Norske hytte med "Sommerlyst" og frugthaven i baggrunden. Broen er den samme som 2. udsigt. (Kobberstiksamlingen).



4. Fjerde udsigt 1798. Parti syd for hovedbygningen set fra øst. Bemærk Bülow med sin hund og sin spade. (Kobberstiksamlingen).



5. Femte udsigt 1800. Parti sandsynligvis lige syd for hovedbygningen set mod vest.
Til højre anes et lysthus. (Kobberstiksamlingen).



6. Siette udsigt 1800. Det er ikke muligt at placere dette parti nøjagtigt.
(Kobberstiksamlingen).

Tømmerstokke, og sine simple Træbænke, sætter os hen i Fieldlandene, hvor disse Boliger have hjemme . . .

En Gang, der snoer sig omkring Hytten og den Lund, som overskygger den, leder os langs med Vandet ned til et Sted, hvor under høie Popler et Sæde indbyder os til at nyde en forandret Udsigt. Her have vi den grønne Forgrund, Urnen paa sin lille Mindehøi, Vandet imellem en hældende Græsslette paa den ene Side, og mørkt skyggende Træer paa den anden. Skov omfatter det lille venlige Landskab; Hytten, som dog kun er faa Skridt borte, og Udsigten til Sommerlyst ere forsvundne. – Vi vende tilbage, og begive os over en Bro til Venstre dybere ind i Skoven. Men uformerkt have vi nærmet os Gaarden, hvis røde Tag vi skimte giennem de herlige, høie Løvhvælvinger. Men vi have kun begyndt vor Vandring, og vende os derfor atter til Høire, hvor en ny Bro leder os over Vandet, og ud paa en stor grøn Slette. Her, i det vi bøie omkring en Busk, hvor vi see Vandet, en Ø med Trægrupper og en Urne paa en Høi for os, træder med eet Gaarden frem, og dens landlige Bygning viser sig ligesom midt i en Skov, spellende sig over den grønne Forgrund i Dammen.

Denne overraskende, saare indtagende Udsigt, der paa flere Maader, som vi gaa længere frem, omskiftes, ombytte vi, efter en kort Vandring hen ad Engen, med en ganske forskiellig. I Baggrunden af Engen øine vi et Skovhuus, hvis hvide, reenlige Vægge og simple Straatag betegner os, at vi her ville finde en landlig Bolig – maa-skee for en Huusmand, eller Arbeider ved Haven; og Engen, som ligger for os, hører formodentlig til Huset. Vi maae besøge det. – Altsaa byde vi Sanderumgaard farvel, forlade Engen, og følge Velen til Venstre, som vi formode, vil føre os til Skovhuset. I mange Krumninger slynger den sig giennem den unge Skov, hvor en Mangfoldighed af forskellige Træer giver os Skygge. Vi vandre fremad, altid til Høire – og vor Formodning har ikke skuffet os. Engen, med Sanderumgaards Bygning i Baggrunden, viser sig atter for os. En Bro leder os over Vandet, og nu staae vi for en Gitterdør, hvorover vi læse Navnet Johanneslyst. Inden for denne fører en Skyggefuld Gang os op til den landlige Bolig, der synes at ligge her eenlig og indhegnet for sig selv. Over Døren læse vi: Velkommen! og træde derfor saameget hellere ind i Huset, hvor et Par smaa Værelser synes at forkynde en Huusmandsbolig. Men Folkene ere ikke hjemme. Formodentlig ere de dog ikke langt borte, siden Dørene staae aabne. – Den behagelige Svaling i dette heelt omskyggede Skovhuus indbyder til Hvile paa Træbænken eller den straaflettede Stol; men længe tør vi ikke tøve; vi have endnu et godt Stykke af vor Vandring tilbage. – Havde manden været hjemme, kunde han viist os vei giennem Skoven; nu maae vi selv søge den saa godt vi kan. – Vi gaae ud giennem Haven paa den anden Side af Huset. Her er Urter og Blomster og et lille Kartoffelland; vilde Roser og Caprifolier flette sig imellem Lægterne langs op ad Væggen.

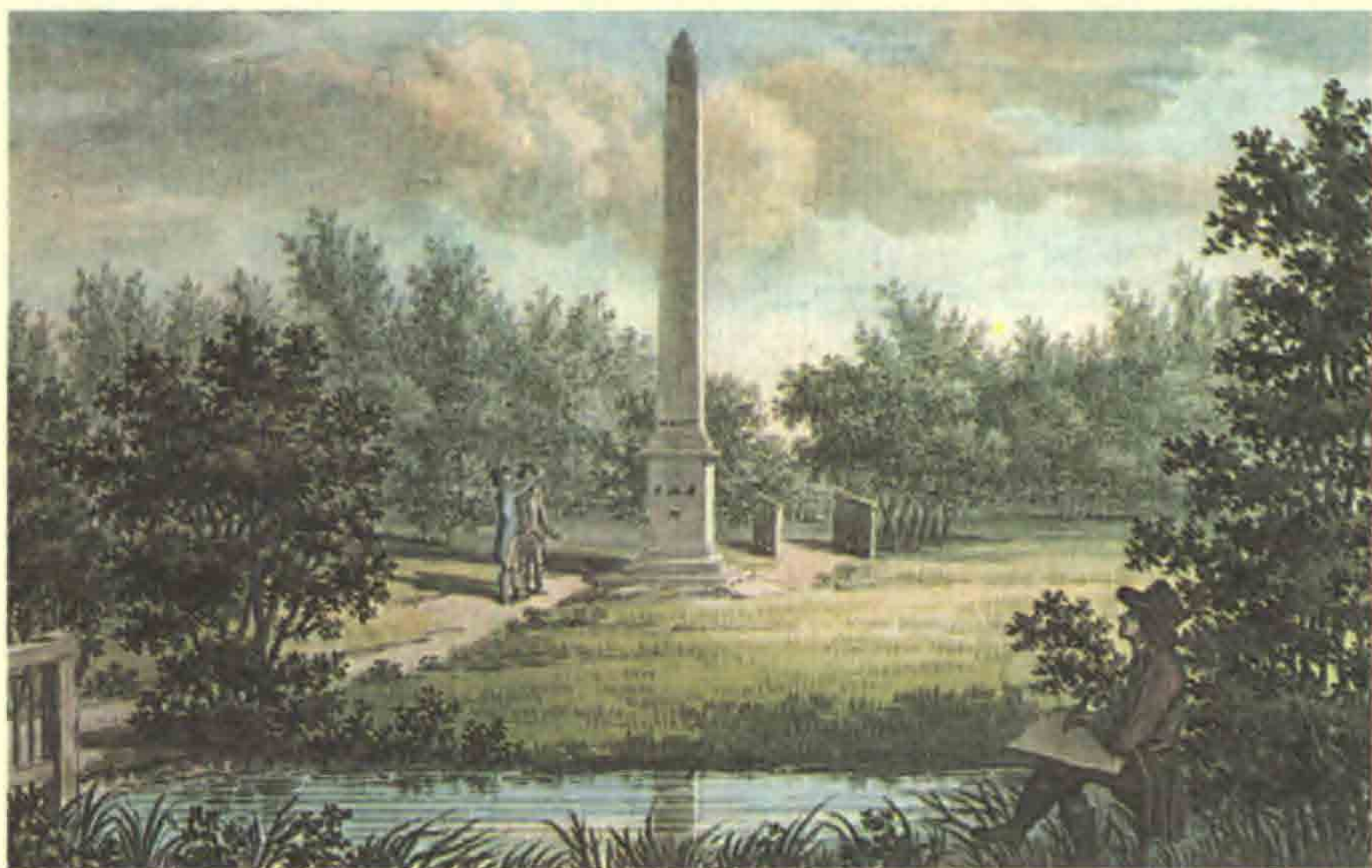
Her til Høire er Udgang til Marken. En lille Bæk risler forbi. Hvilken indtagende Udsigt over det frugtbare Land! – Vil De gaae over Broen? – Jeg ser en Pile-Allee, der fører til en stor Plantning af ung Skov. Men Solen brænder hedt; vi vende tilbage, forlade Skovhuset, og søge atter de svale Skygger. – Jeg veed ikke, hvorhen denne lønlige Vei vil føre os; men her er fortræffelig Skygge, og om vi ikke finde til Rette, kunde vi vende om igien. – Her møder os en deilig ung Birkeskov i frodig Væxt. Den afvexler med tættere Plantninger, og giennem mørkere Skygger finde vi Veien til en Lund, der synes at være Erindringen helliget. Vi see her en Askekrukke, staaende paa et simpelt Fodstykke, som en Egestamme udgiør. Den seer etruskisk ud i Form, Farve og Malning; men kun formen er antik, og Leret dansk. Stedet er passende valgt til dette lille Minde; men jeg veed ikke hvorfor Ideen ikke ret behager mig. – Nær ved dette eensomme Sted er en Udsigt aabnet til Marken, eller rettere til det nye Anlæg, hvorved Sanderumgaards Have betydeligt skal forstørres. Men da dette endnu kun er i sin Opvæxt, og den ordnede Konst her

endnu ei har kunnet yttre sine Virkninger, forlade vi den unge Planteskole, hvor om nogle Aar en ganske ny Natur vil have dannet sig under Kunstnerens Haand, og begive os tilbage til den ældre Have. En temmelig lang Vandring, paa hvilken vi maaskee kunde have behøvet Veiviseren fra Johanneslyst, fører os til en anden mørk og eensom Egn, hvor en Kilde, som her har sit Væld, danner en temmelig stor Dam, omgivet med høie Træer, der gienspille deres Stammer og Kroner dybt i det dunkle Vand. Efter et rislende Fald imellem Stene, søger Kildebækken sin Vei gennem Buskene. Saa inderlig behageligt jeg finder det paa denne stille, eensomme Plet, fordrives jeg dog snart af mine afsagte Fiender, Myggene, som her have deres Yndlingsophold. – Vi følge Kildens Løb et kort Stykke, og ledes ved en Bro ind paa en lille af Skov og Vand indhegnet Engslette, hvor vi endnu høre Kildens Rislen, og hvor vi finde et ganske tarveligt Huus, der har navnet Kildehytten. Dens omgivning er blid og indtagende, og denne Plet er et af de eenligste og mest forborgne steder i hele Haven; men det Indvortes i Kildehytten seer slet ikke indbydende ud, og vi gaae derfor, uden at opholde os, videre.

Vi finde en Bro for os, og efterat vi ere komne over denne, følge vi Veien til Venstre, der omsider leder os til en rund, med Skov omhegnet Græsslette, i hvis Midte en Obelisk af Træ, endnu uden Indskrift, er opreist. Fra denne, med Vand omgivne Eng føres vi atter, ved at følge Veien paa Høire Haand, ind i Skoven, hvor nogle paa Træerne ophængte Tavler lede os paa mørke Veie gennem tæt Kratskov ind i en ganske dunkel og høitidelig eensom Lund, der synes indhegnet og afsondret fra den hele øvrige Have. I denne, til alvorlige Betragtninger indviende Lund har en Eneboer opslaaet sin Hytte; i det mindste finde vi denne, indrettet med alt Tilbehør, paa Bordet et Timeglas, to Dødningehoveder, uden paa Døren en Tavle med den Indskrift: Døden er vis – Dødens Time uvis! – og indenfor paa Hyttens Dør: Døden er Indgang til et bedre Liv! – Vi kunde ikke negte det, at vi her blive anderledes til mode, end paa ethvert andet Sted i denne Have, hvor vi have dvælet. Den lille, ubetydelige Leerhytte med sit Straatag, i den mørke, sørgmodige Omgivning gjør en vis skummel Virkning, og tjener til Bevils paa, hvad man ogsaa i Havekonsten med faa, men rigtig anvendte Midler kan udrette. Man bør unde Eieren den Lyst han finder ved dette Sted, om man end ikke kan dele den med ham. Han har ogsaa valgt denne Hytte, hvor selv om Dagen kun en mat og skummel Aftenlysning falder gennem det lille Vindue, til der at henlægge en Bog, hvor man finder en stor Mængde Erindringer i mangehaande Sprog (ogsaa mange paa Spansk fra Aaret 1808) skrevne af dem, som have besøgt Sanderumgaard og dens Have.

Imidlertid forlade vi den mørke Lund og Eneboerens Hytte for at søge lysere Egne; thi det synes os, som dette vel alvorlige Sted har ført os bort fra Natur-Anskuelsen og ind i Reflexionens Rige, hvor vi for denne Sinde ei ville dvæle. Efterat vi atter have gennemvandret en Deel af den Vei, vi allerede engang have tilbagelagt (thi endnu ikke fuldkommen bevandret i denne Have, kiender jeg ikke ganske den Traad, som leder rigtig gennem alle dens Labyrinth), og efterat vi ere komne forbi de Egne, hvor vi for en Stund siden besøgte Johanneslyst, opdage vi et Landskab, heel forskelligt fra dem, vi hidtil kiende i Sanderumgaards Have. Her bliver alt mere lyst, frit og liveligt. Efter en temmelig Vandring, aabner sig en indtagende, ganske landlig Udsigt til en Slette, hvor et lille, venligt Huus med hvide Vægge, anlagt paa en Høi, omringet af Træer paa tre Sider, kalder os som Maalet for denne Vandring, hvilken jeg ikke veed at ende paa noget bedre eller klærere Sted. –

Sletten aabner sig mere og mere, som vi nærme os Huset. Et bredt Vand omhegner det paa de to Sider. Vi træde over en Bro, gennem en Laage og bestige den lille, grønne, svalt omskyggede Høi. Nu ere vi i Marieshvile. – Neppe veed jeg noget mere venligt, mere smilende, mere sødt indtagende sted i Sanderumgaards Have, end dette. Husets Beliggenhed i Lunden, paa den lille Banke over Vandet,



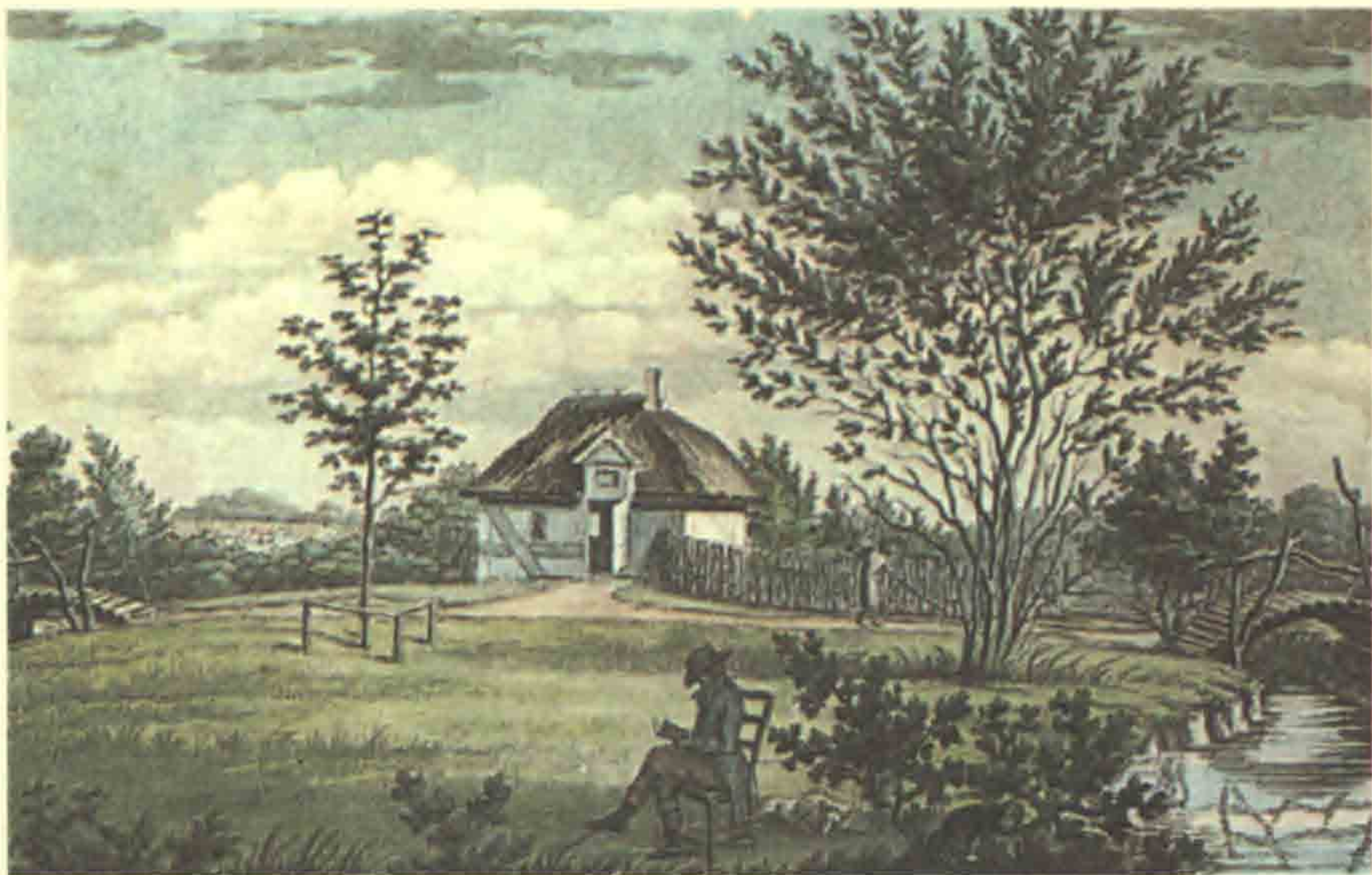
7. Syvende udsigt 1800, Obelisk af træ på den ovale ø i havens østlige del, (Kobberstiksamlingen).



8. Ottende udsigt 1800, Parti sydvest for hovedbygningen. I baggrunden lægges lærred på bleg. (Kobberstiksamlingen).



9. Niende udsigt 1803. Parti fra "Johanneslyst" med Sneglehøjen samt øen med den lille obelisk. (Kobberstiksamlingen).



10. Tiende udsigt 1803. Kildehytten. Over indgangen hang et skilt, hvorpå der stod: Her faaes kun Vand. (Kobberstiksamlingen).

gør en livelig malerisk virkning. Paa den ene Side er det overskygget af Cytisus²⁾ og Popler, som beskytte det mod Middagssolens Straaler, uden at udelukke deres velgiørende Virkning, og uden at hindre Udsigten over Marken imod Skoven og den nærliggende Herregaard Fraugdegaard. Paa den modsatte Side gaaer Høien brat ned til Vandet, som her har en temmelig Brede og udvider sig paa venstre Haand i en bugt, hvor en lille grøn Holm med Birketræer hæver sig; imedens Dammen paa høire Haand, hvor en Jorddæmning og en Bro danner Overgangen, taber sig bag Huset og Træerne. Paa hiin Side af Vandet have vi lige for os en Eng, bestrøet med adskillige smaa Lunde og Grupper af Pile og Elletræer. Baggrunden er lukket med Skov, og kun længere hen mod Venstre er en aaben udsigt til Marken. – Det hele lille Landskab, som vi see det her fra Vinduerne – Vandet neden under disse, den aabne, grønne, skovkrandsede Eng, med de maleriske Trægrupper – Alt udgør et Heelt, som jeg, i hvor indskrænket dets Omfang, hvor simple dets Partier ere, dog fristes til at sætte ved Siden af den dellige Udsigt fra Sanderumgaard over Havens Forgrund, som jeg før har omtalt. – Denne nydelige, indtagende Bolig, der bestaaer af to smaa lyse, muntre Værelser, har jeg fremfor noget andet Sted kaaret til mit Yndlingsophold; her, i den blide, venlige Eensomhed, hvor det lyse Sommerliv hersker i stille Skiønhed, med den friske, oplivende Udsigt for Øinene, har jeg tilbragt flere rolige og ret lykkelige Timer – og her slutter jeg nu ogsaa denne Skildring, som jeg vel ikke har kunnet give noget af dens Gienstands Ynde, men som heller ikke gjør Paastand paa mere, end at være sand og tro . . ."

Til kunstnerne på Sanderumgaard hørte ogsaa digterne Oluf Olufsen Bagge og Mathias Winther. Bagge opholdt sig i 1806 på Sanderumgaard og blev her så betaget af, hvad han så, at han skrev digtet "Sommeraften på Sanderumgaard". Det indledes med et kobberstik forestillende hovedbygningen set fra haven.

Mathias Winther fik i 1823 med støtte fra Bülow udgivet "Sanderumgaard Have" – en samling digte om havens hytter og mindesmærker. Bogen var illustreret med 13 kobberstik af Clemens efter tegninger af stiftkonduktør Hanck.

Også fra litteraturen om Sanderumgaard kan der hentes mange oplysninger; især vedrørende beplantningen. Fra Molbech og Winther ved vi f.eks., at der bag Johanneslyst fandtes en lille have med urter og blomster; derudover et lille kartoffelstykke og op ad muren kaprifolier og vilde roser. Ved Sommerlyst fandtes sølvpoppel, røde og hvide roser samt rosenhække, og ved Kildehytten el, røn og kærminde³⁾.

Status

Omtrent samtidig med Molbech's beskrivelse af haven, kunne Bülow tilfreds indføre i sin dagbog:

"I den Tid jeg har beboet dette Sted, har jeg gjort Alt hvad der stod i min Magt for at gjøre Godsets Bønder lykkelige. Hele Godset har jeg paa min Bekostning udskiftet, Gaarde og Huse har jeg udflyttet og opbygget – Skovene har jeg fredet, mange 1000 Træer plantet og opelsket i samme, mange 100 Favne Steengjærder og flere 1000 Favne Jordvolde sat og beplantet, nye Veie anlagt o.s.v."

At dette ikke er overdrevet kan læses i "Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Fyen, Langeland, Ærø, Lolland og Falster, 1806", hvori der om Sanderumgaard står:

"Gaardens Ejer hs. Excellence Geheimeraad Bülow, har meget forbedret og forskjønnnet Ejendommen. Omkring Hovmarkerne ere Riisgjerderne afskaffede, og i det Sted plantet Piiil og andre nyttige Hegnsplanter, saa at fra Gaarden kan der nu aarlig sælges for nogle hundrede Rigsdaler Gjerdsel, hvorpaa der tilforn var Mangel. Ligeledes har Geheimeraaaden benyttet den lille Davinde Aae eller Bæk, og ledet den saaledes, at Gaardens Enge kan sættes under Vand efter Behag, og den tjener til Vanding for Kreatuerne i alle Markerne. Et stort Udføre ved Gaarden er blevet udtørret, bestående af nogle Elletrunter og Ellebuske, og det i saa løs en grund, at Træerne blæste om. Ved at fragrave Vandet og lede det i kanaler, er dette utilgjængelige Udføre omdannet til et smukt Engelsk Anlæg, som er riigt beplantet med fremmede og indenrigske Skovtræer, især af Popler og Piiil, saasom den kanadiske og Sølvpoppelen, af Naaletræer og af unge Birker og Urter, samt en stor mængde Frugttræer og Kirsebærtræer, af sidste Slags over 200 Stkr. Dette anlæg er at ansee som en nyttig Planteskole, hvorfra Træerne udplantes i Skoven ved Gjerderne, og afgives med velvillig Haand til Omegnen. Saaledes findes hos Præsterne og andre Folk i deres Haver og Gjerdselsskove mange unge Birke, Lerker, canadiske Popler og tjenlige Buskvækster og Hegnsplanter, som de have Geheimeraadens Godhed og Kjerlighed til Plantning at takke for, og som ere fra dette Anlæg ved Gaarden".

For fuldstændighedens skyld bør det nævnes, at Bystævnelinden i Davinde stammer fra denne "planteskoleproduktion".

Da Bülow døde i 1828, var haven imidlertid i begyndende forfald p.g.a. hans svigtende økonomi. Hytterne var for det meste opført af lettere materialer, der stillede store krav til vedligeholdelsen, og da denne indstilledes, gik det tilbage for haven.

Den nye have

Efter begravelsen forlod fru Bülow gården, som ved auktion blev købt af senere kammerherre C. A. Vind, der i 1823 var blevet gift med hendes broderdatter. Alt blev sat ind på at forbedre jordene, bringe driften på fode, og parken måtte træde i anden række. Da han døde i 1869, overtoges Sanderumgaard af hans enke, og det var hende, der foretog de mest omfattende forandringer siden Bülow's tid. Den gamle hovedbygning var både for lille og for dårlig, og arkitekt Hans J. Holm tegnede den nuværende. Efter hovedbygningen kom turen til avlsbygningerne, som i løbet af halvfjerdsene erstattedes af nye og større, således at bygningskomplekset nu svarede til gårdens areal. Også haven undergik forandringer. Ligesom for bygningernes vedkommende anvendte man her en af tidens førende eksperter landskabsgartner Ove Höegh Hansen⁴).

På Sanderumgaard findes en haveplan, der bærer hans navn. Planen er udateret, og da hans virksomhed på Sanderumgaard indtil nu tilsyneladende har været ukendt, har det været vanskeligt at tidsbestemme den. Ved en gennemgang af arkitekt Hans J. Holm's tegninger på Kunstakademiets bibliotek's samling af arkitekturtegninger, er det ved sammenligninger mellem bygningstegningerne og haveplanen muligt at datere Höegh Hansen's kort til mellem 1873 og 1877.



11. Ellevte udsigt 1803. Parti fra havens vestlige del ved vandmøllen. En obelisk ses lige for. (Kobberstiksamlingen).



12. Tolvte udsigt 1803. Parti fra havens vestlige del. Vandmøllen ses helt til venstre. Obelisken er den samme som på 11. udsigt. (Kobberstiksamlingen).



13. Runestenen med falske runer. Davinde kirke ses i baggrunden. Foran stenen ses Büllo med sin hund og sin uundværlige spade. Akvarel af C. D. Gebauer. (Kobberstiksamlingen).



14. "Tankefuld" med korset foran. (Forf. fot.).

Sammenlignet med Birk's kort, er der tale om en væsentlig for-
enkling. Øernes antal er formindsket, kanalerne gjort bredere og foran
huset udvidet til en sø. Den tværgående grøft på grænsen mellem det
gamle og det nye anlæg, samt vandløbet forbi Johanneslyst er sløjfede,
og det overskydende vand er afledt ad en ny grøft, der følger havens
sydlige grænse. De snørklede stier er rettet ud, og alle hytter, bortset
fra Sommerlyst, er fjernet. Man fornemmer tydeligt Höegh Hansen's
interesse for den engelske landskabshave, selv om haven stilistisk er
en sammenblanding. De lange græsklædte lysninger med de fritstående
træer leder tanken hen på haver som Rousham (the New Walk) eller
Stowe (Grecian Vally, etc.). Derimod er stiføringen præget af skabelo-
nen – som på kontinentet var det vigtigste redskab til fremstilling af
"landskabelige haver" – og minder således om f.eks. de parisiske par-
ker Buttes Chaumont og Parc de Montsouris.

Höegh Hansen har arbejdet meget bevidst med lysningerne, som har
givet den spadserende vekslende udsigter til hus, have og det omlig-
gende land.

Planen ville helt have ændret Bülow's have, selv om også den var
udformet, så man skulle ud i terrænet for at opleve den. Som det sene-
re vil ses, er den aldrig blevet udført i sin fulde udstrækning.

Haven i dag

Kammerherreinde Vind overdrog 1872 Sanderumgaard til sin yngste
søn Sophus H. Vind, hvis eneste søn kammerherre Ove Vind i 1950
solgte gården til sin søn Ivar Vind, der sammen med sin frue, komtes-
se Alexandra Vind bor på stedet.

De mange beboere og årene, der er gået, har sat deres spor i haven.
I forskellige leksika og H. P. Rohdes bog "Johan Bülow på Sanderum-
gaard" nævnes det, at haven gennem årene er blevet mindre. Ved vore
undersøgelser mener vi at kunne fastslå, at dette ikke holder stik. Der
er sket en mindre regulering af havens grænser; men det har snarere
forøget arealet. Blandt andet er det gamle stendige i skellet syd for
Sommerlyst således flyttet ca. 40 m. mod øst.

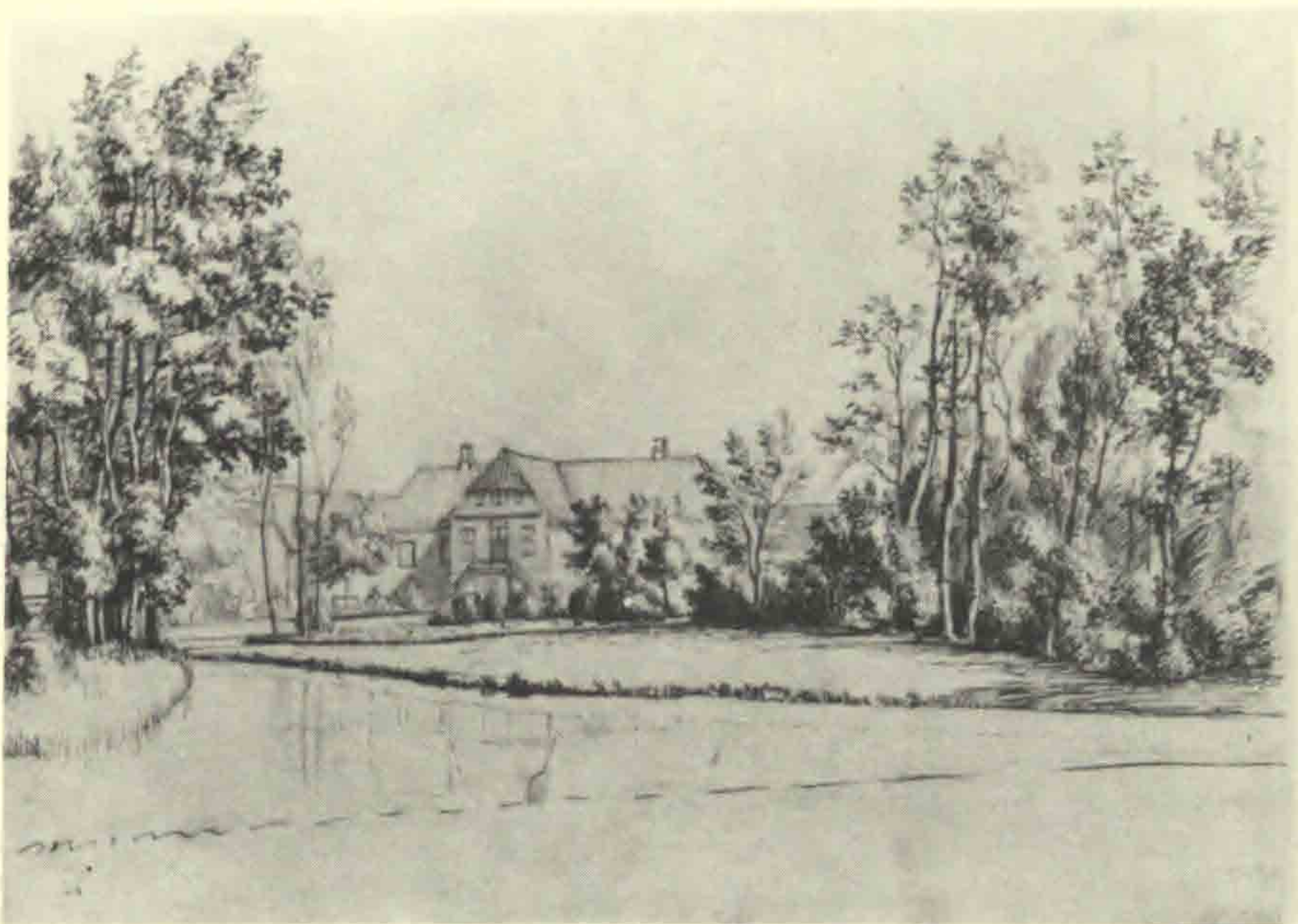
Ved en registrering i foråret 1974 undersøgte hvad der findes i
haven i dag.

Hvad er der tilbage af Bülow's have?

Af bygninger findes kun Tankefuld og Sommerlyst, hvoraf sidstnæv-
te dog er ombygget. Norske Hytte er forsvundet, og hele området om-
kring er forandret; af Kildehytten findes kun fundamentet; Elsehøj er
væk, men den lille høj, huset lå på, ligger der stadig. Pan's tempel er
også væk, og på stedet er rejst et familiemonument med broncerelief
til minde om Sophus Vind og hans frue, Adelgunde Vind. Det ser dog ud
til, at monumentets sokkel af tilhuggede granitsten står på Pan-temp-
lets fundament.



15. Haven set mod syd fra hovedbygningen. Julies urne ses på øen i midten af billedet og "Johanneslyst" skimtes helt til højre. (Kobberstiksamlingen).



16. Tegning af hovedbygningen, sandsynligvis af Clemens. Julies urne ses til venstre i billedet. (Kobberstiksamlingen).



17. Parti fra "Marleshvile". Tegning af Clemens. (Kobberstiksamlingen). Et næsten identisk maleri af Eckersberg findes på Sanderumgaard.

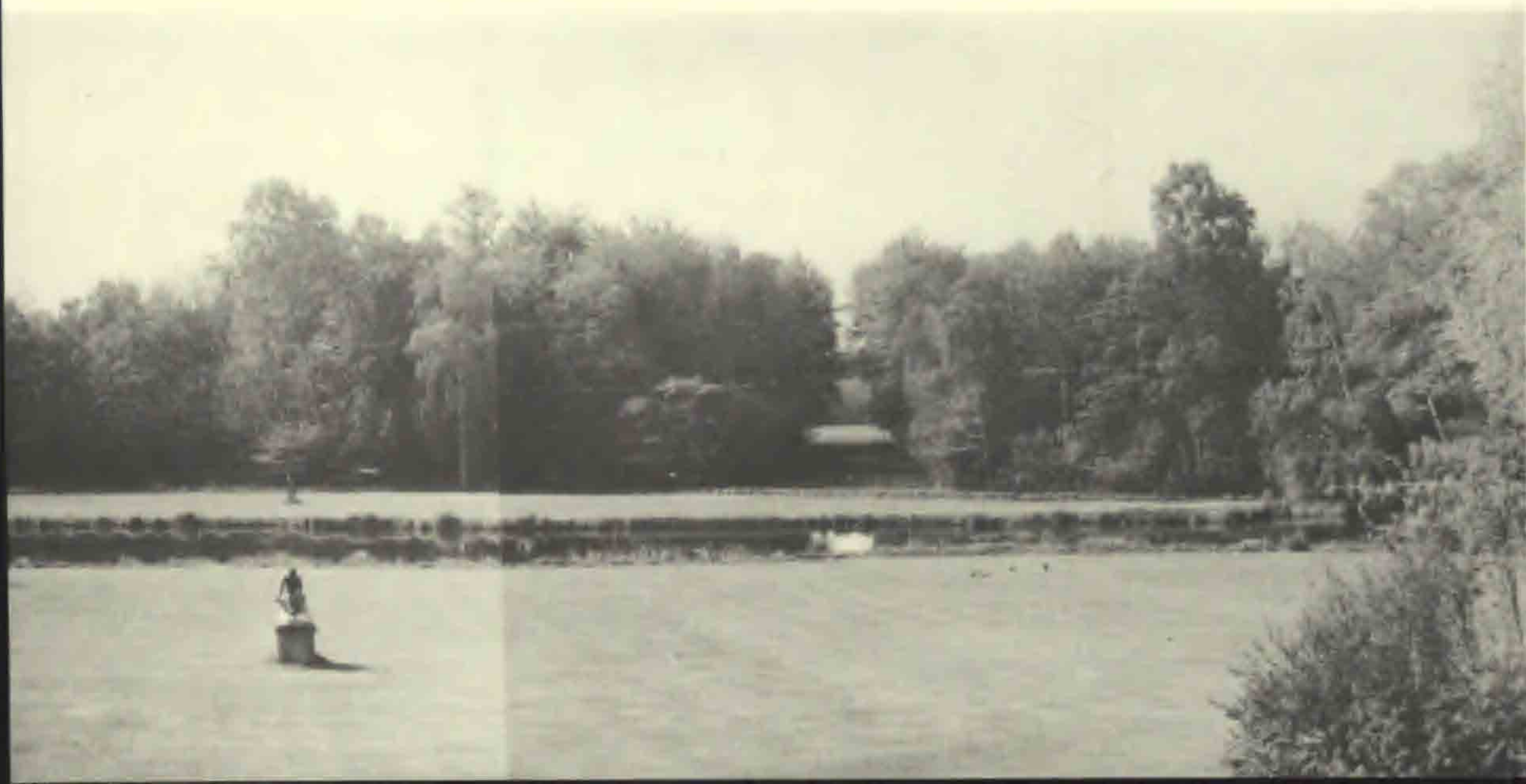
18. Haven set fra trappen foran hovedbygningen. Julies urne befundt sig midt i billedet, Norske hytte helt til venstre og "Johanneslyst" i baggrunden lidt til højre. (Forf. fot.).



Mod vest er Johanneslyst forsvundet; men man kan se resterne af den gamle sneglehøj. Fiskerhytten og det lille tempel er borte, medens højen, hvor Maries Hvile lå, stadig kan fornemmes. Den gamle vandmølle i havens nordvestlige hjørne findes endnu, selv om møllehjul og kværne er forsvundet.

De fleste af havens monumenter er ligeledes borte. Alle obeliskerne og Mindestøtten var af træ og er derfor for længst gået til. Julie's Urne og den blomstersmykkede urne foran Norske Hytte samt Askekrukken mellem Johanneslyst og Tankefuld er forsvundne; det samme gælder Runestenen på Hønsehøjen ved Sommerlyst. Kun Runestenen i "det nye anlæg" er tilbage. Bülow og hans kone havde en overgang planer om at blive begravet i haven og ville bruge runestenen som gravsten. Den i runer indhuggede tekst lyder: "Johan Bülow oprejste denne sten; Else Marie var hans kære hustru; forglem dem ej -".

Havens omrids er som førnævnt næsten som på Bülow's tid, og i området øst for søen er de eksisterende stier og kanaler næsten i overensstemmelse med Birk's kort. Den vestlige del af haven har derimod gennemgået betydelige forandringer. Tydeligst ses det ved kanalerne og søen, der følger Höegh Hansen's plan. En undtagelse er dog vandløbet omkring Johanneslyst, som Höegh Hansen havde sløjfet. I stedet ville han lede vandet i en nygravet grøft langs det sydlige skel til hjørnet bag Marieshvile og videre ned til vandmøllen. Denne grøft kan ses i terrænet, men om den nogensinde har opfyldt sit formål, får stå hen; i hvert fald løber vandet, som det gjorde på Bülow's tid. Den tværgående grøft, som Höegh Hansen fjernede, kan visse steder anes i terrænet, men er ikke længere vandførende. Dette medfører, at vandet i den blinde kanal mellem Johanneslyst og Marieshvile er stillestående med forsumpning til følge.

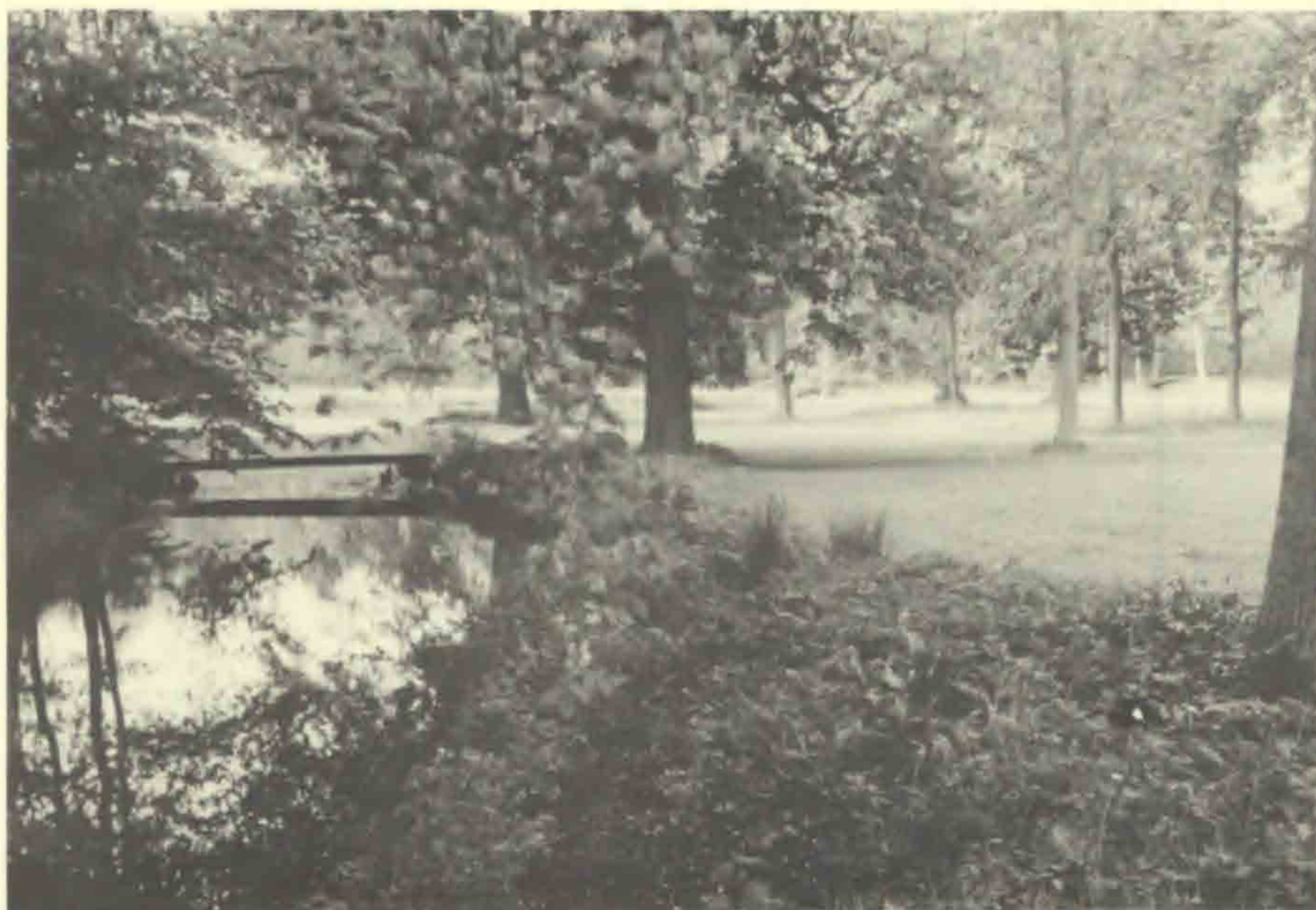




19. Søen syd for hovedbygningen hvor de små øer med bl.a. Julies urne lå. (Forf. fot.).



20. Den gamle elm som Molbech nævner i Ungdomsvandringer 1813. (Forf. fot.).



21. Området omkring Norske hytte, som det ser ud i dag. Hytten lå ved broen på højre side af kanalen. (Forf. fot.).



22. "Sommerlyst". (Forf. fot.).

Hvad angår beplantningen er der ikke meget tilbage fra Bülow's have. Formentlig drejer det sig kun om et par træer, deriblandt den gamle elm (Bul'en), som Molbech nævner, og en stor bøg på pladsen foran Elsehøj. Derimod er nogle hængende birke ved familiemonumentet næppe de samme som dem, der ses på Clemens' stik af Mindetavlen i M. Winthers digtsamling.

Vi ved kun lidt om Höegh Hansen's beplantning. Vi kan se, at han har plantet enkelte hængepile i skellene mod syd, øst og vest. Ligeledes har han angivet, hvor han har plantet nåletræer, løvtræer og buske, men hvilke arter han har brugt, ved vi ikke.

Af hans mange lysninger blev kun en enkelt lavet, nemlig den der strækker sig fra familiemonumentet mod hovedbygningen, medens den vestlige pendant skyldes Sanderumgaard's nuværende ejer.

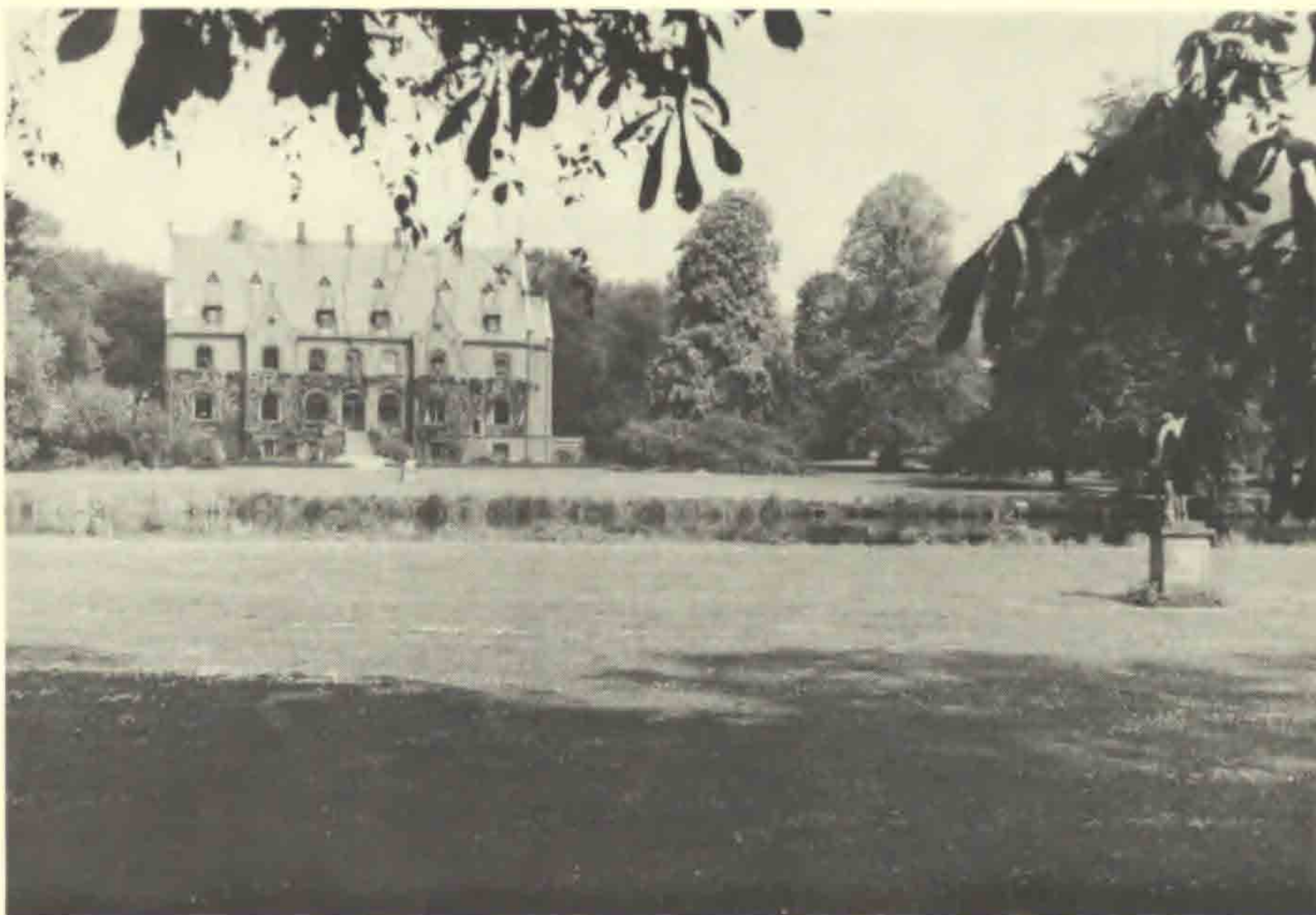
Höegh Hansen's forslag til stiføring er så vidt vides kun blevet fulgt foran huset; men senere omlægninger har atter ændret karakteren på begge sider af søen.

Den nuværende beplantning har karakter af skov med overvejende bøg i "den nye afdeling" og en mere blandet bevoksning i "den gamle del". Som det ses, har haven et uensartet præg, hvilket skyldes, at den er ændret i flere etaper. I den østlige del har vi til trods for den ændrede bevoksning stadig Bülow's anlæg; i den vestlige ses Höegh Hansen's have, hvor Bülow's plan dog skinner stærkt igennem. På den midterste del har haven fuldstændigt ændret karakter, og en eventuel renovering af haven bør derfor blive et forsøg på at bringe de tre "havedele" sammen til et hele.

På trods af denne disharmoni er haven dog stadig meget smuk. Går man rundt omtrent som Molbech gjorde det, får man naturligvis ikke så mange indtryk, som han gjorde. De fleste af hytterne er som sagt væk, og Bülow's lysninger groet til. Nu er det selve skoven med de slyngede kanaler, der udgør hovedtemaet. De bløde konturer afbrydes dog af de to udhuggede akser, der stråler ud fra hovedbygningen, men de giver smukke kig mod landskabet eller bygningen – alt efter hvor man befinder sig. Den store lysning med det brede vand, der i dag formidler overgangen mellem hus og have, giver en tilpas afstand til skovmassivet, så proportionerne er i orden. Kanalen gennemløber lysningen øst-vest og antyder således en tværakseretning, skønt denne dog forstyrres en smule af de to udhugninger. Skovens sydvestlige hjørne med kanalen, der udvider sig til en sø, virker også meget overbevisende. De små øer, der omslutes af vandet, fremtræder lige dejlige som grønne sommerøer og med vissent løv. Således byder den store have stadig på mange fine detaljer, men vi håber, at det kan lykkes at få genskabt helheden – i Bülow's ånd.



23. Familiemonumentet oprejst på det sted hvor Pans tempel lå. (Forf. fot.)\



24. Hovedbygningen set fra skovbrynet syd for søen i området omkring Sneglehøjen og "Johanneslyst". (Forf. fot.).



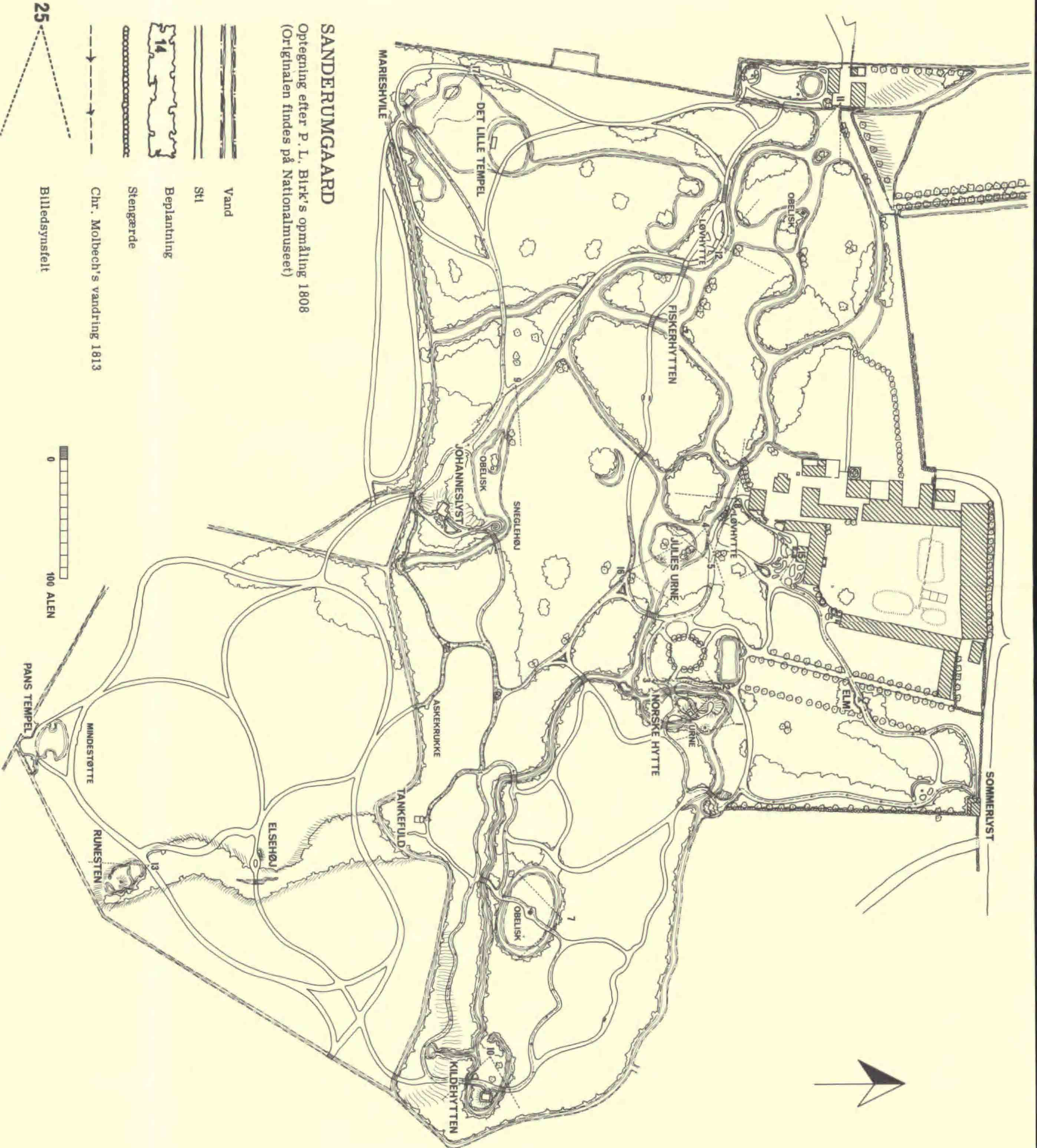
25. Øen med klippet bøg. En af løvhytterne lå til højre. (Forf. fot.).

Litteratur

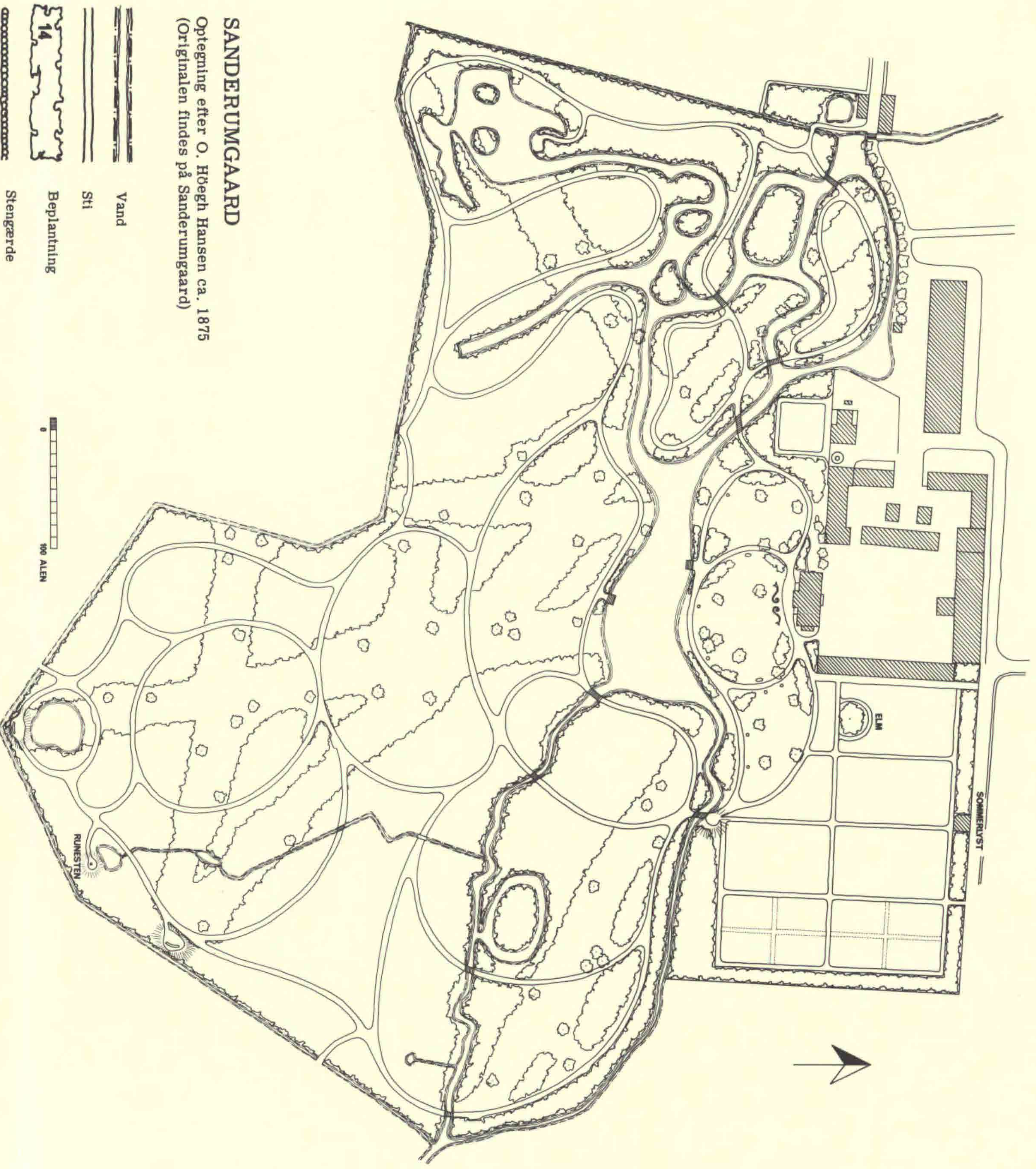
- O. Olufsen Bage. Sommeraften på Sanderumgaard. 1806.
G. O. Bruun Begrub. Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Fyen, Lange-land, Férø, Lolland og Falster. 1806.
Svend Bruun og Axel Lange. Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919. 1920.
G. Boye. Havekunsten i Kulturhistorisk Belysning. I-II. 1972.
G. F. Chadwick. The Park and The Town. 1966.
H. N. Clausen. Af min Reisedagbog 1818. Udg. af Carl S. Petersen 1918.
Danske Slotte og Høregårde I-XX. 1963-68.
Chr. Eilling. Den Romantiske Have. 1942.
Povl Engelstoft og Svend Dahl. Dansk Biografisk Leksikon. 1923-44.
Gyldendals Egnsbeskrivelse, Nordfm. 1970.
C. C. L. Hirschfeld. Theorie der Gartenkunst I-V. 1779-85.
Chr. Molbech. Ungdomsvandring i mit Fødeland, bd. 2; Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Reise i Danmark 1813. 1815.
Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. 4. udg. I-II. 1934-36.
H. P. Rohde. Johan Blülow på Sanderumgaard. 1961.
J. H. Smidth. Danske Haver. 1823.
Trap, Danmark, Odense Amt. 1956.
Mathias Winther. Sanderumgaard Have, Digtlunge. 1824.
Aarbog For Historisk Samfund for Odense og Assens Amter. 1931.

Noter





1. Ole Bernhard, Claes Foghnoes og Birgit Gjældebæk, hortonomer fra Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles afdeling for have og landskab 1974.
2. Med Cytisus menes Guldregn, Laburnum anagyroides (Cytisus laburnum).
3. Med Kærnlunde menes Forglemligej, Myosotis.
4. Landskabsgartner Ove Høegh Hansen (1832-1910) tog gartnereksamen i 1852. Efter et par år i England hvor han var ansat på flere store herrsesæder, og en rejse i Europa, til bl. a. Paris og Hamborg, nedsatte han sig som landskabs- og anlægsgartner i København.
På Frederiksberg udfornede han haveanlægget ved det nye forlystelsesetablisement "Alhambra". Senere ny- eller omlagte han adskillige herregårdshaver og parkanlæg som f. eks. Hvedholm, Klintholm, Bregentved og Østre Anlæg i København. Mange af de anlæg, han lavede, viser tydelige inspirationer fra den engelske landskabshave iblandet indtryk fra haverne på kontinentet.
5. Billederne der ved Imødekommede fra overinspektør Erik Fischer er lånt i Kobberstiksamlingen, Statens Museum for Kunst, er for de tolv førstes vedkom-mende stukket af Clemens efter tegninger af Eckersberg.







SANDERRUMGAARD
 Optegning efter O. Høeigh Hansen ca. 1875
 (Originalen findes på Sanderrumgaard)

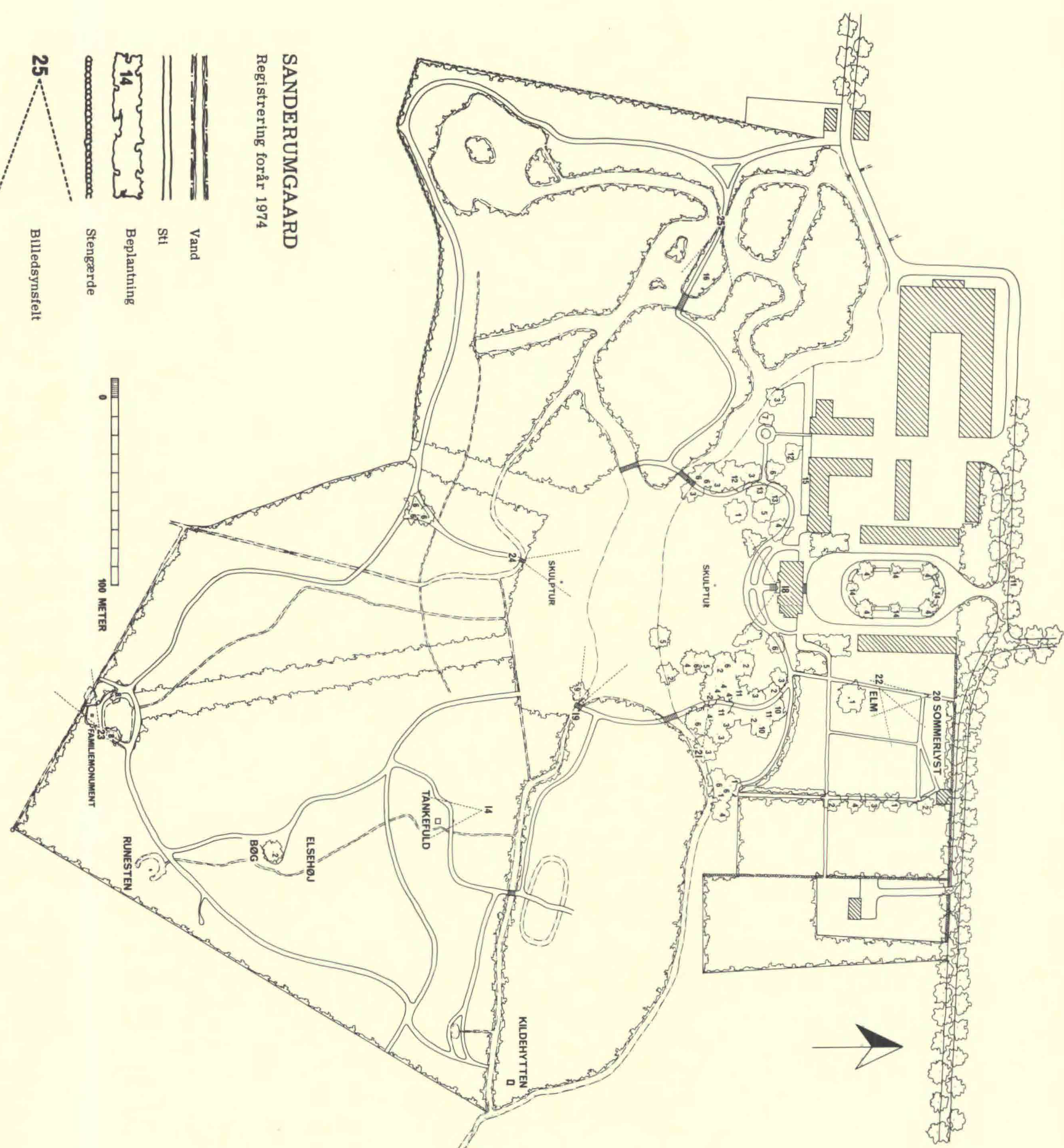
-  Vand
-  Sti
-  Beplantning
-  Stengærde

0 100 ALÉN



Planteliste

- | | |
|------------------|-------------------------------|
| 1. Elm | Ulmus glabra |
| 2. Bøg | Fagus sylvatica |
| 3. Ask | Fraxinus excelsior |
| 4. Lind | Tilia europaea |
| 5. Blodbøg | Fagus sylvatica 'Atropunicea' |
| 6. Hestekastanie | Aesculus hippocastaneum |
| 7. Hængeask | Fraxinus excelsior 'Pendula' |
| 8. Hængebirk | Betula verrucosa |
| 9. Eg | Quercus robur |
| 10. Robinie | Robinia pseudoacacia |
| 11. Ær | Acer pseudoplatanus |
| 12. Platan | Platanus acerifolia |
| 13. Guldregn | Laburnum anagyroides |
| 14. Magnolie | Magnolia soulangeana |
| 15. Stauder | |
| 16. Klippet bøg | |



SANDERRUMGAARD
 Registrering forår 1974

- | | |
|--|----------------|
| | Vand |
| | Sti |
| | Beplantning |
| | Stengærde |
| | Billedsynsfelt |

0 100 METTER



NOGLE FYNSKE KIRKEGÅRDE OG DERES GRAVSKIKKE

Af Harriet de Hemmer Gudme¹⁾

Omkring *Drigstrup kirke*, der ligger ved foden af den endnu ret ubørte halvø Hindsholm, finder man kirkegården omtrent, som den har set ud gennem århundreder. Til kirken, der er annexkirke til Munkebo kirke, hører landsbyerne Drigstrup, Bregnør, Lille Viby, Over Kærby samt det såkaldte Over Kærby Mark – det stykke, der fra Over Kærby går helt ind under Kerteminde by.

De 4 førstnævnte: Drigstrup, Bregnør, Lille Viby og Over Kærby er alle små landsbyer, hvis kærne er 5-7 tætliggende gårde og nogle småhuse. Senere er der naturligvis kommet nye huse til, skole, brugs o.s.v. Det sidstnævnte Over Kærby Mark bestod oprindeligt af spredtliggende gårde og huse, hvor jorden efterhånden er blevet udstykket og ejendommene nedrevet for at give plads for parcelhuse. Sognemæssigt hører det stadig til Drigstrup.

Fra gammel tid har der med hver gård og hvert hus fulgt en gravplads på kirkegården. Ifølge kirkegårdsvedtægten af 1922 fremgår det imidlertid, at det for kirkegårde på landet gælder, at kun de gårde, der ved lovens ikrafttræden 1922 havde ret til særlig gravplads bevarer denne ret indtil ejerskifte. Det vil altså sige, at det gamle mønster langsomt er forandret og efterhånden helt forsvinder, da der ved salg af boplads (i hvert tilfælde her i Drigstrup) af den nye ejer vil blive krævet betaling for det til bopladsen hørende – tidligere gratis – gravsted. Færre af gårdene drives stadig som landbrug, og med nutidens vanskeligheder med hensyn til arveafgift, hjælp etc. forbliver gårdene næppe i samme slægt. Fremmede kan ikke have interesse i at betale for de store, gamle gravsteder med mange pladser i hver, så menighedsrådet påtænker at dele gravene op, når lejlighed byder sig.

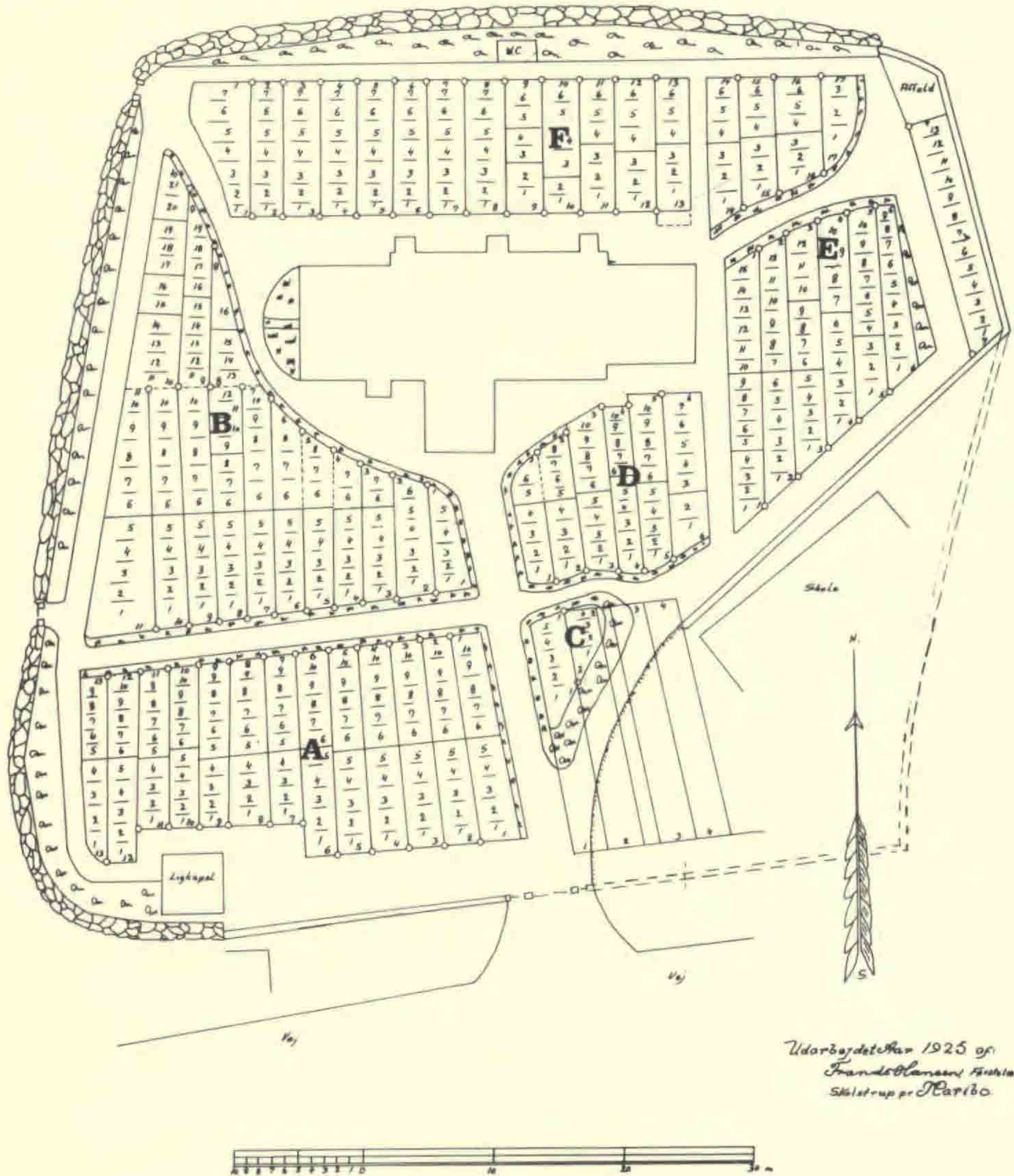
Olaf Olsen skriver s. 43 i sin bog om biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser: "Om kirkegårdenes tilstand er der ikke mange efterretninger hos Engelstoft. Tre gange fortæller, at der "begraves i Rader", men vilkårene er vidt forskellige de tre steder. I Svanninge gøres der undtagelse for honoratiores; de kan ligge som de vil. I Horne bliver hver grav i rækken indhegnet for sig, og i Bovense, hvor ordningen iøvrigt er i opløsning, dispenseres fra reglerne, så mand og kone får lov at ligge ved siden af hinanden".

Man har her i Drigstrup foruden radbegravelserne, hvor man må gå over de ydre grave, for at nå ind til de inderste (se kortet), have haft en anden skik, nemlig at holde hver landsbys grave for sig, således at

DRIGSTRUP

KIRKEGÅRD

ca. 3950 m²



Udarbejdet efter 1925 af
Frands Blanes, Fiskerør.
Skolestrøg nr. 10.

Drigstrup kirkegård. Udvidelsen i sydøst-hjørnet er foretaget efter 1925.
Bemærk landsbyernes fordeling i respektive kvarterer og skolelærernes grave for sig;
se teksten ovenfor.

Bregnrøboerne ligger for sig, Drigstrupperne for sig etc. Skolelærerne, der jo som regel kom udefra, har en afdeling for sig i Over Kærbystykket nærmest hovedindgangen. De er dog efterhånden blandet op med Over Kærbyerne.

Der findes i Drigstrup tilsyneladende ingen placering efter rang, som det ifølge biskop Engelstoft var tilfældet i f.eks. Svanninge; man begraver her heller ikke i mands- og kvindeside som det var tilfældet i Bovense. Gårde og huse har overalt grave placeret mellem hinanden; en sognefoged ligger nærmest kirken i Bregnrøgruppen, mens der i Lille Vibygruppen er en husmand og en gårdejer ved siden af hinanden i de nærmest kirken liggende grave. Dog verserer der en historie fra før 1893 om en "stor" mand i Over Kærby, der fik flyttet en anden fra den nærmest kirken liggende grav. Denne anden fik imidlertid en fin placering i skolelærerstykket C ved hovedindgangen.

I disse ret isolerede samfund har slægterne i sognet i vid udstrækning giftet sig ind i hinanden. Dette, de nære slægtsforhold, har måske medvirket til at standsforskelle er mere udviskede her, end man forstår de har været i f.eks. Svanninge, se ovenfor. At en gravplacering oprindeligt, da kirkerne blev bygget og i mange år derefter, er foregået efter rang, er der vist ingen tvivl om (Exner s. 17).

Ser man på kortet over Drigstrup kirkegård fra 1925, da nummer-systemet blev fuldstændig lavet om, men hvor planen iøvrigt i princippet er bevaret, bemærker man tydeligt de forskellige landsbyafdelinger:

A: Drigstrup, B: Bregnrø, C: Skolelærerne og Over Kærby,
D: Over Kærby, E: Lille Viby, F: Over Kærby Mark.

Den gamle skole blev i 1941 revet ned og kirkegården udvidet, således at Over Kærbystykket C, hvor skolelærerne også ligger, er blevet udvidet; resten af udvidelsen henligger som græs, og der er en bred kørevej fra lågen i den forlængede del af muren op til affaldspladsen; vejen strækker sig hele vejen langs muren, hvor der på kortet er angivet nu nedlagte grave (E 7). Sidste begravelse dér var i 1939. Det nye stykke i C blev iøvrigt med det samme af ukendt grund et meget eftertragtet sted. Man fandt ved nedrivningen af den gamle skole en del knogler under den. - Gammel kirkegård, forbryderbegravelse, pestbegravelse?

I Lille Vibystykkets østlige rende nr. E 6 har kommunehuset sine grave; der er dog nu kun 2 tilbage, resten er tomme. Selve kommunehuset ligger mellem Drigstrup og Over Kærby.

I afdeling F på kirkens nordside er der, og har der såvidt man kan få oplyst, kun været ganske få grave i brug. En nordside har jo som regel ikke været eftertragtet, og Drigstrup kirke har aldrig manglet gravpladser eller udvidelsesmuligheder. I den østlige ende er der 7 grave og i den vestlige ende ligger familien Syberg i 2 grave; faderen Frits Syberg er begravet ved den vestlige ende af kirketårnet.

Gravstenene er hovedsagelig østvendte, undtagen hvor gravene har facade til en hovedgang. Der findes, som det ses på kortet, kun hovedgange.

Der er ikke gamle træer på gravene og tilsyneladende heller ikke gamle buske eller andre gamle planter. Gennem tiderne har gravene jo været gravet op flere gange og ryddet for de planter, der fandtes for store. Gravene er alle hegnede (ikke hver enkelt grav inden for raden, som Engelstoft beskriver det i Horne) de fleste med thujahække, enkelte med buxbom (dette var tidligere det mest almindelige); der er en med taxhæk, en med bøg og en med jerngitter. Der er ikke særlig gamle gravsten, hvad måske kan undre, men det skyldes netop, at gravene er og har været i stadig brug i samme slægt gennem mange år. I Bregnør ses de samme slægter at have siddet på gårdene fra engang i 1700-tallet. Man har der et bylaug med optegnelser over gårdenes drift og slægternes virke gennem alle disse år.

En del gamle jernkors og sten fra nedlagte grave er samlet lige inden for muren i sydsiden.

Kirkegården er omgivet af et kampestensdige. Der er som man ser på kortet, fire indgange nemlig: hovedindgangen, der ligger syd for kirken, indkørselslågen lidt østligere, den lille låge i det nordøstlige hjørne, som blev benyttet af folk fra Bregnør og den lille låge i vestsiden, som var til Drigstrupperne. Hovedindgangen har 3 murede, hvidtede piller med røde tagsten som afdækning og en stor og en mindre jernlåge. Denne indgang blev lavet i 1937; der var tidligere træstolper og trælåger. Ved den lille låge ligger en gammel jernrist, den brugtes oprindeligt for at hindre kvæget i at gå ind på kirkegården. – Muren øst for hovedindgangen er muret op med mørtel (cement) for at lette renholdelsen. Den er åben (ucementeret) foroven, og der er af sognets damer plantet forskelligt, bl.a. lave Cotoneaster-arter, krybeklokke, brudeslør, krybende natlys. – Efter den brede indkørselslåge lidt øst for hovedindgangen fortsætter muren i tilhugget og muret kamp, den er tilcementeret foroven. Først efter affaldspladsen begynder det gamle, rå kampestensdige – større sten på ydersiderne, mindre sten og jord i midten. Det er åbent foroven. Der er et brat fald ned til marken. Diget afbrydes i nord-østlige hjørne af den lille trælåge mellem 2 murstenspiller, hvidtede, med røde tagsten, som Bregnørboerne benyttede. Herfra fortsætter det gamle dige ind til den lille trælåge, også imellem 2 murede, hvidtede piller med røde tagsten, som fører til Drigstrup. Her ved Drigstruplågen ligger en anden af de gamle kvægriste. Efter Drigstrup kommer den i 1941 opmurede mur af kløvet kamp og muret med mørtel, cementeret til foroven; den fortsætter til hovedindgangen. Udvendig foran kirkegården i syd ser man tydeligt de gamle kampesten nedenunder den nyopførte mur.

Der findes på kirkegården langs med diget 2 aske og talrige elme (se kortet). 2 elme på affaldspladsen blev fældet i 1940, de mentes at være mere end 200 år gamle ligesom de øvrige træer langs kirkegårdsdiget.

Der blev plantet 2 nye elme i stedet for de fældede, da man ifølge gammel skik ikke må fjerne træer fra kirkegården uden at sætte nye i stedet. Ingen af træerne omkring kirkegården menes at være beskåret²).

I diget mellem Drigstruplågen og Bregnørlågen vokser syrenkrat og i nordsiden elme- og andet krat.

Ligkapellet i det syd-vestlige hjørne menes opført engang i 1800-tallet.

En begravelse, som den i dag foregår fra Drigstrup kirke, er – især for en bybo – en meget smuk og meget betagende oplevelse.

Man begravnes oftest fra hjemmet. Når ringeren fra kirkens tårn kan se ligtoget, begynder han at ringe. Præsten og skolelæreren (der tillige er kirkesanger) står ved indgangen til kirkegården parate til at modtage kisten, som med præst og skolelærer foran og følget bagved føres til den kastede grav. (I Drigstrup er forholdene i kirken sådan, at kisten ikke kan komme ind i kirkens midtergang, så derfor føres den straks til graven). Ved graven foretages jordpåkastelsen, og man synger en salme, hvorefter præsten, skolelæreren og følget – i den nævnte orden – går ind i kirken. Her synger man igen, og præsten følger begravelsesritualet og taler over den afdøde. Så går man atter ud til den nu tilkastede og ordnede grav, hvor den sidste salme synges.

Herefter samles man som regel i skole eller forsamlingshus til kaffe eller lignende, og her er det almindeligt, at slægt og venner tager ordet og mindes den afdøde og den afdødes virke.

I Drigstrup kirke har man en særlig ringeskik, idet man ved alle højtider – jul, nytår, helligtrekonger, påske og pinse – før gudstjenesten ringer i følgende mønster:



Den nuværende ringer har lært det af sin forgænger, der igen lærte det hos sin forgænger.

Der ringes i god tid før gudstjenesten, men den gamle skik med at kime 1 time før, overholdes ikke. Man ringer stadig, når en grav er kastet til.

På selve Hindsholm ligger de 4 kirker Mesinge, Viby, Dalby og Stubberup. Også her lønner et besøg på kirkegården sig.

Til *Mesinge kirke* – kaldet St. Karens med den blå Kåbe – hører landsbyerne Salby, Tårup og Midskov. Her begravnes ikke i rader, men også her har landsbyboerne været begravet i hver sin afdeling efter landsby. Dette overholdes ikke mere, da mange af gårdene og husene er overtaget af nye, ofte udensogns ejere. Man har her taget nordsiden af kirkegården i brug i lige så vid udstrækning som de øvrige sider. På Mesinge kirkegård er det endog præste- og degnegrave man først møder inden for diget i nordsiden ved kapellet. Efter præste- og deg-

negravene kommer Midskoverne, så følger en mindre og blandet afdeling, som menes at have indeholdt kommunehusets grave (de eksisterer ikke mere). I det nordøstlige hjørne er angivet "børnebegravelser" på kortet fra 1949; det siges at have været en arkitekt (havearkitekt?) som fandt det lille stykke egnet til barnegrave; der er imidlertid aldrig begravet nogen heri. Det er nu nedlagt og lagt ud med japanske kirsebær bagest og roser foran. Mod øst ligger folk fra Tårup, derefter Salbyerne, medens hele sydsiden er Mesingeboernes.

Kirkegården er flere gange blevet reguleret, og der finder en fortsat, langsom regulering sted. Gravene er ikke de lange, smalle radgrave, men de har ligget mellem hinanden, store og små uden vej eller sti, så man har måttet gå over ydre grave for at komme ind til de indre her som i Drigstrup; dette er efterhånden udlignet, så der nu næsten overalt er en sti, der betjener 2 rækker grave. Dette har så til gengæld brudt det gamle mønster med de østvendte gravsten, da man nu vender stenen med front mod stien; men det overholdes også her omhyggeligt, at kisten sættes, så ansigtet vender mod øst.

Ca. 1900 anlagdes en ny kirkegård i udkanten af landsbyen. Den er hegnet med støbt stendige og gravarealet er delt op af stier, som også her betjener 2 rækker grave, d.v.s. stenene med facade mod stien, men kisten vender stadig mod øst.

Der er ikke her gravskikke udover den at begravelserne er samlet efter landsbyer. Heller ikke er der på gravene særlig gamle træer eller buske, men på en af Midskovgravene vokser angiveligt vilde tulipaner. Den ældste af gravene er over en af præsterne, den er fra 1848. Gravene er hegnet med thuja, buxbom og enkelte med stankanter – mindre kampesten, chaussese sten, men også et par med røde klinker sat med et hjørne op. Man vil i fremtiden søge at undgå døde hegn. Der er hegn om hvert gravsted, men ikke om hver plads i graven. Mænd og kvinder ligger mellem hinanden, og man kender heller ikke her – i hvert tilfælde ikke i nyere tid – til standsforskelle.

Der er en del store træer fordelt rundt om hele kirkegården lige inden for diget; lind, ahorn, ask og hestekastanie. Et par af dem angives at være mere end 200 år gamle, men flere er relativt unge. Man ser enkelte stubbe efter fældede eller døde træer. I vestsiden, hvor landevejen løber lige neden for diget, har man plantet Cotoneaster og lave ener.

Kirkegården er hegnet af et kampestendige, der har været sat om nogle gange i tidens løb. Der er her af og til brugt kløvet kamp (ikke mørtel eller cement) i det ellers meget smukke, brede dige. Diget er åbent hele vejen foroven, og der gror bidende stenurt, sct. hansurt, katost og græs på det.

Hovedindgangen er en stor, gammel, muret og hvidtet munkestensportal med gråmalet sokkel og med røde tagsten som afdækning; foran findes endnu den gamle stenpikning. Man har her i Mesinge også bevaret den gamle kirkelade.

Præstegården, der er fra 1854, ligger nord-vest for kirkegården og fra præstegårdshaven fører en lille kastaniealle op til en trælåge mellem træstolper ind til kirkegården.

Man kimer også her før hver gudstjeneste i tiden mellem jul og heligtrekonger og ved påske og pinse, men her er det den almindelige kimen uden særligt mønster. Timen, der efter regulativet er afsat til kimning, er vistnok nærmere et kvarter. Der ringes stadig ved solnedgang; ved begravelser ringes der over den tilkastede grav.

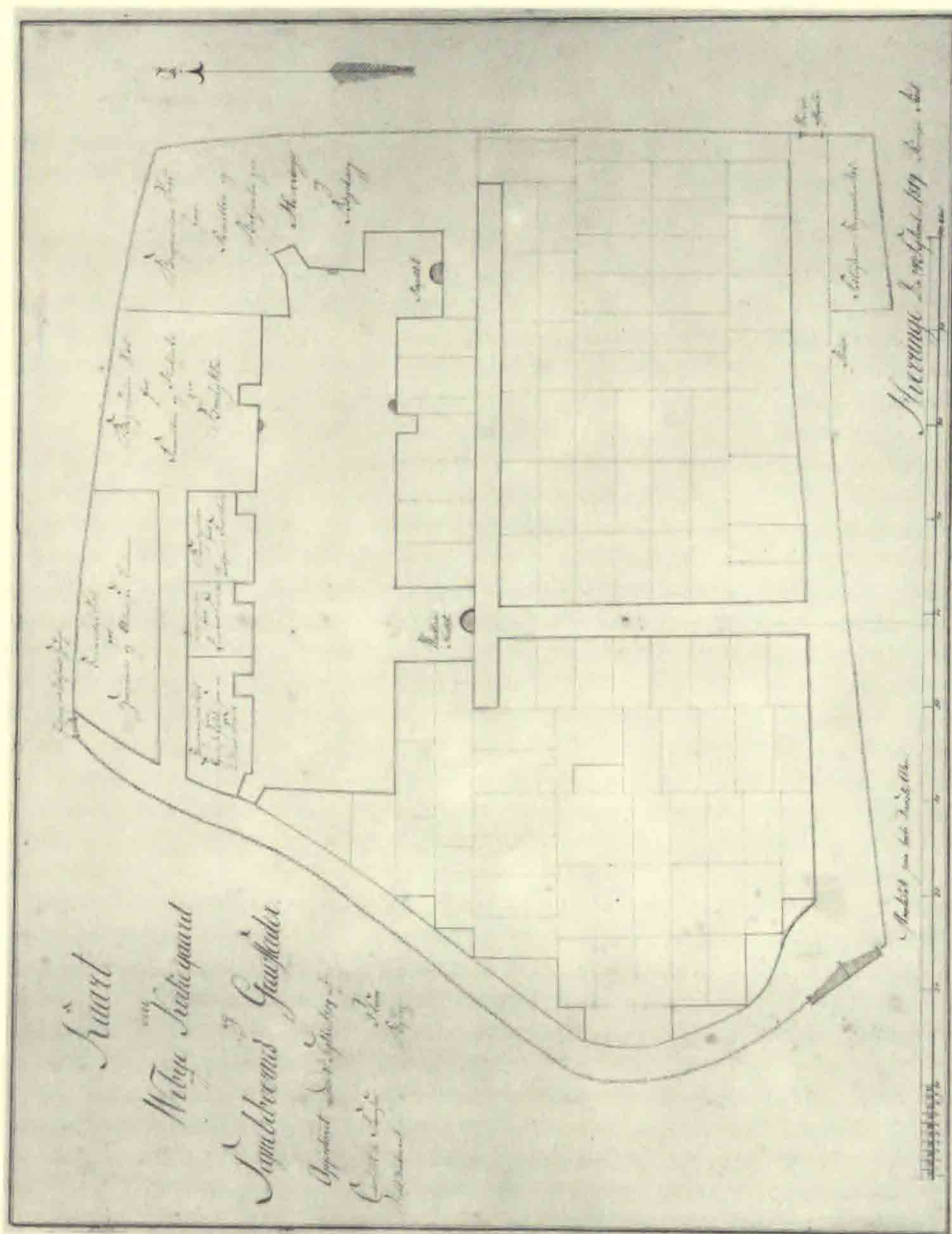
Viby kirke, der er annexkirke til Mesinge, var tidligere selvstændig kirke og har sin præstegård liggende nord-vest for kirkegården. Den meget smukke kirke med sit lille, i øst anbragte bindingsværkstårn ligger i den så godt som urørte kirkegård. Til Viby kirke hører landsbyen Måle. Tidligere hørte også øen Romsø til, men den hører nu under Kerteminde.

Der findes 2 kort over Viby kirkegård, det ene fra 1819 og det andet fra 1929, da kirkegården blev udvidet mod syd. Når man sammenligner kortene, kan man se, at det ikke er store forandringer, der er sket. Men også her foretager man, så snart lejlighed gives, en stadig regulering. Den lejlighed har ikke ofte været givet, men vil måske i fremtiden komme hyppigere, hvis kirkegården stadig bliver brugt. Viby har aldrig haft mange indbyggere (i 1950 var der ifølge Trap 549), og nu med nye tiders kår, Kartoffebanens nedlæggelse og dårlig forbindelse til omverdenen, flytter de gamle ofte til Kerteminde, hvorefter gårdene udlejes til "fremmede" - Viby ejes for en stor del af godset Hverringe - dette vil ændre landsbyens og kirkegårdens karakter, hvad der vel vil blive endnu tydeligere i fremtiden, hvis Viby affolkes for beboere med tilhørsforhold til landsbyen og kirkegården.

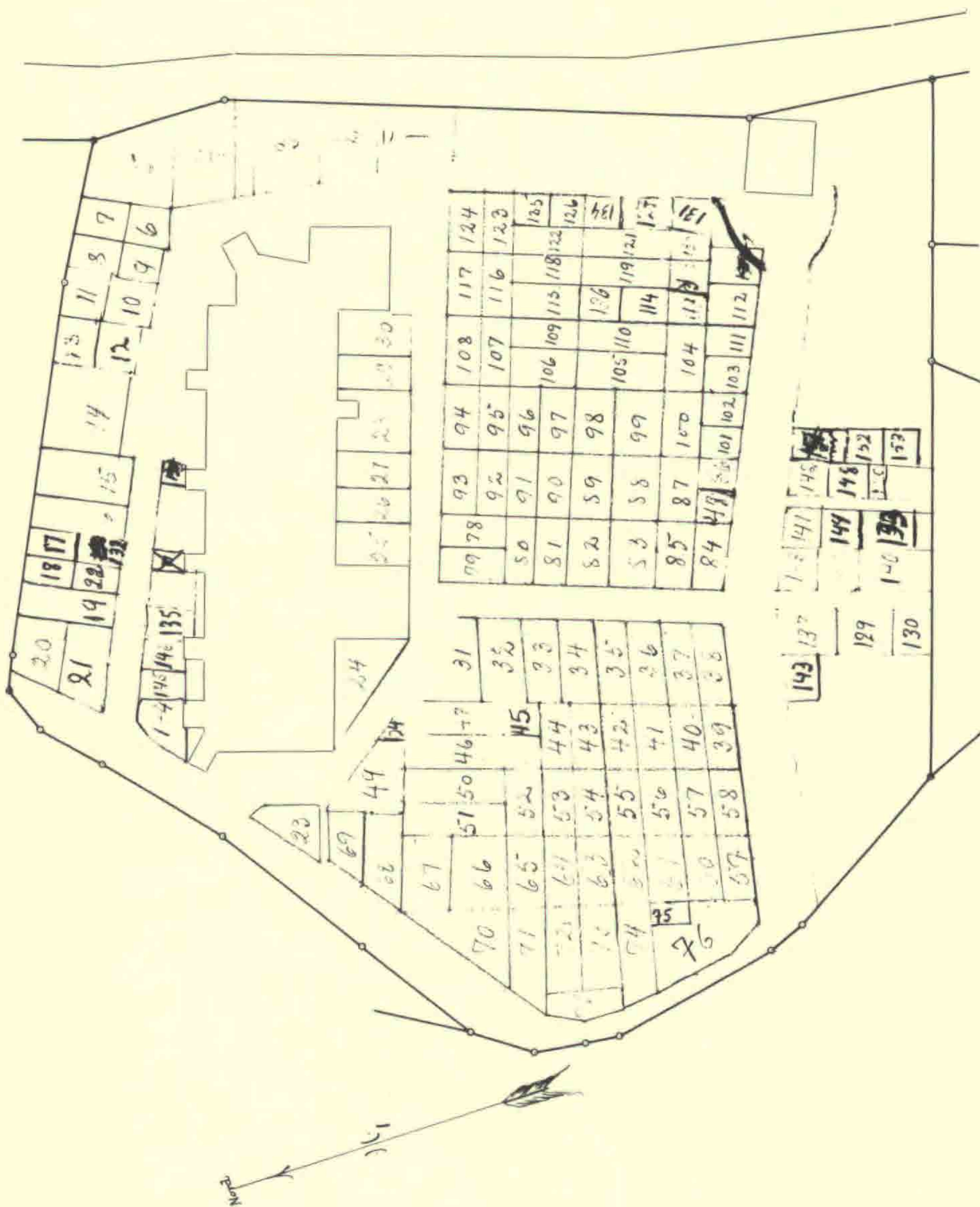
Inden 1929 er kirkegården udvidet mod syd på et areal, hvor den gamle skole og forbryderbegravelsen lå. I dette stykke lå nu Romsøboerne og kommunehusets grave; under 2. verdenskrig kom 2 iland-drevne tyskere også til at ligge her, men de er senere flyttet til Tyskland. Stykket er nu græs, lagt ud i meget smukke terrasser kantede med mindre kampesten; man vil så anlægge evt. nye grave i disse rækker med en lille sti foran hver række. Der er her bevaret 2 grave, en fra 1933 over en Romsøfisker, den har stenen mod øst; en anden (over en 14-årig pige, død 1931) har en sten rejst af skolekammerater, der vender mod nord, men også her er kisten sat østvendt. Foran stenen en hjerteformet buxbomhæk.

Der er ivotrigt ingen særlige begravelseskikke i Viby. Gravene ligger mellem hinanden store og små uden nogen form for orden; men måske netop derfor og fordi gravene har ligget sådan igennem mange år, har Viby kirkegård en egen skønhed.

Nordsiden har man også brugt her, hvad man ser på det ældste kort. Her er det præste- og degnebegravelser der ligger ind mod kirken mellem støttepillerne. De øvrige nordlige begravelser har været for "betjente" på de store gårde under godset som ejede kirken. Herskabet



Viby kirkegård, ældre opmåling foretaget i 1819. Øverst i kortet læses følgende: Indgang til Præstens Hauge. Begravelse Sted for Hospitals og Almisse Lemmer, Begravelse Sted for Gæstefolk, som ei tilhører Sognet, Begravelse for Degnens Familie, Begravelse for Præstens Familie. Begravelse Sted for Familie og Betjente paa Broelykke, Begravelse Sted for Familie og Betjente paa Hverringe og Bøgebjerg. Ved sydsiden af kirken læses: Waaben Huset, Kapellet. Ved sydøst-hjørnet af kirkegården læses: Skolen. Forbryderes Begravelse Sted, Wei til Maaløe.



Yngre opmåling af Viby kirkegård, foretaget i 1929. Som det ses er kun ret ubetydelig udvidelse langs sydmuren foretaget siden 1819, bl.a. henover den gamle forbryderkirkegård. Af tårnets 3 stræbepiller er én åbenbart kommet til siden 1819 og et ligkapel er blevet bygget ved Målø-porten i sydøst-hjørnet.

selv lå i kirken og senere i det lille, i 1800-tallet opførte kapel. Nu begraves alle på kirkegården. Man har i nordsiden bevaret et par af de gamle grave, den ene med jerngitter, ligesom man har samlet gamle gravsten - fra begyndelsen af 1800-tallet - i et nordøstligt hjørne. Man begraver ikke mere her.

Ellers er gravene som på de øvrige hindsholmske kirkegårde hegnede med thuja og buxbom; også her et par enkelte med stankanter. På en af gravene i det syd-østlige hjørne vokser en stor, gammel hængeask; graven er fra 1894, men træet kan angiveligt være ældre. Bortset herfra er der ingen gamle buske eller træer på gravene.

Der er kampestensdige rundt om hele kirkegården. Den sydlige del flyttedes ud ved udvidelsen mod syd og retableredes med de gamle og nye, utilhuggede kampesten, så det faldt sammen med det øvrige gamle dige. Det er åbent foroven, men flere steder hæver det sig ikke over kirkegårdens niveau. I østsiden falder diget brat ca. 1 meter ned til en mark. Der er en hovedindgang mellem stenstolper og med trælåger, en stor og en lille låge. Lågerne har en neptunforkformet jerndekoration på hver eneste tremme. I den sydlige del af østsiden findes en lille trælåge til Måleboerne og i det nord-vestlige hjørne lågen til præstegården. Ingen af lågerne er af ældre dato.

Der findes inden for diget træer næsten hele vejen rundt. Hovedsagelig ask, elm og nogle ahorn; en enkelt poppel, kastanie og lind. Et par af elmene er meget store og angives at være et par hundrede år gamle, ligesom der findes 2 gamle aske, den ene helt ind mod kirken i nordsiden, den er meget "forkrampet" - beskåret. De øvrige træer har ikke været beskåret foroven, men diget er fuldt af selvsåede elme, småaske, småahorn og syrén, så i syd og østsiden er det nederste klippet som hæk, det lille stykke i syd er helt klippet ned til hæk.

Foruden helligdagsskimningen overholdes også her skikken med at ringe, når en grav er kastet til, altså når kisten er dækket med jord. Man ringer også solen ned.

Over den lidt nordligere liggende *Dalby kirke* findes intet kort, kun en optegnelse over gravene, lavet af den nuværende præst. Kirken er ifølge Jacob Madsen viet St. Peder, og med lidt god vilje kan man se hans nøgler i tårnets blændingsgavle. Til kirken hører landsbyerne Hersnap og Birkebjerg.

Kirken og kirkegården ligger midt i Dalby og er efterhånden noget trængt af skolen, der tid efter anden har fået et stykke af kirkens og præstegårdens jord, så man har i 1927 lavet en ny kirkegård et stykke fra kirken. Den gamle kirkegård har ved en stadig regulering fået lagt stier flere steder ind mellem de gamle grave, ligesom man har nedlagt de gamle grave langs diget i nuværende præsts tid. Man begraver ikke i rader eller efter landsbyer, og har ingen særlige begravelsesskikke. Mænd og koner ligger sammen og man kender ikke til standsforskelle. Nordsiden og de andre sider er brugt i lige vid udstrækning; her måske fordi kirken ligger midt i kirkegården. Der er ikke særlige eller sær-

lig gamle buske eller træer på gravene, som er hegnede her hovedsagelig med buxbom. Der er også nogle thujahække og stankanter. Et par enkelte grave har jerngitre, en har stensokler og jernkæder.

Hele kirkegården er hegnet med et bredt kampestensdige, der er åbent foroven. Her vokser hovedsagelig græs. I sydsiden falder det brat mod landevejen og hæver sig først over kirkegårdens niveau lidt i øst.

Der har været træer – flest elme – hele vejen rundt inden for diget; der står stadig en del, især er der bevaret en del i hele sydøstsiden. Der er et par meget gamle elme iblandt. De angives at være omkring 200 år gamle og har ikke her været beskåret. Der findes en ask og en gran i vestsiden. I nordsiden mod øst findes en række mirabeller, hylde, småaske og småelme. Der står ved lågen til præstegården en af de gamle elme med en ualmindelig stor og bred stamme. – I nordsidens vestlige ende har der været ændret i de forhåndenværende bygninger, kapel, toiletter, og der er sat thujaer i række for at dække for murene i bygningerne. Der er for nylig sat thujaer i forlængelse af de allerede satte, så hækken strækker sig helt til præstegårdslågen.

Dalby kirkegård har østligt i sydsiden en meget smuk portal med fladrundbuet åbning, sikkert fra renæssancetiden (Trap). Den er – som hovedindgangen, der har tre murede piller med trælåger og stenpikning foran – hvidtet og med rød tagstensafdækning. Desuden findes en almindelig trælåge i nordsiden, den førte oprindelig til præstegården, men nu har skolen bredt sig ind imellem, så præsten skal en omvej ad en sti, for at komme ind i sin have.

Den meget store, smukke præstegård fra 1843 har en ligeså gammel, idyllisk have, der nu efter en indskrænkning "kun" er på 2 tønder land.

Af ringeskikke har man her i Dalby foruden helligdagskimningen den skik, at man aftenen før Kristi Himmelfartsdag kimer en halv time før solnedgang og St. Bededagsaften kimes en time. Der kimes også over en kastet grav, d.v.s. når en grav er gravet og pyntet med grønt nede i graven; i dag graves gravene på selve begravelsesdagen, før i tiden var det ofte tidligere.

Den nye kirkegård, lavet i 1927, er hegnet med skiftevis bornholmsk røn og birk. Der er mindre gange, som betjener 2 rækker grave, således at stenene vender ud mod gangen og altså kun i den ene side er østvendte, men også her sættes kisten altid med hovedenden imod vest, så man ser mod øst.

Stubberup kirke – også kaldet Den Hvide Jomfru – er den nordligste af Hindsholms kirker. Den er annexkirke til Dalby kirke og ligger med sin kirkegård højt på en bakke. Til kirken hører landsbyerne Martofte, Nordskov, Egense, Bogensø og Langesø. Lige overfor kirken ligger annexgården (annexgårde var bondegårde, hvor præsten havde et værelse til at klæde sig om i).

I ca. 1940 blev kirkegården udvidet mod nord, men den gamle del ligger i princippet som den har ligget gennem generationer. Folk fra



Mesinge kirke og kirkegårdsportal. Bemærk stenspikningen foran portene.



Stubberup kirkegård; til venstre korets sydøsthjørne; en stor ask og en del af kirkegårdsdiget, der ikke er gammelt, ses. Gravstenene vender, som det ses, til tre forskellige verdenshjørner; men kisterne er sat ned så de er østvendte.

de til kirken hørende landsbyer ligger her mellem hinanden og ikke samlet efter landsby, ligesom gårde og huse har grave mellem hinanden uden persons anseelse. De ret store grave har 6 pladser, dog ikke på rad, som man så det i Drigstrup, hvor man må gå over de yderste grave for at nå til de inderste, men med 3 pladser i hver side. Men her i Stubberup har man bevaret den skik, som biskop Engelstoft nævner fra Bovense, at man begraver mænd og kvinder i hver sin side af graven. Dette gøres i mange tilfælde stadig. – Også her vil de store grave formodentlig i nær fremtid blive delt, når den gamle ret til gratis gravplads, der fulgte med hus og gård, ved ejerskifte ophører.

Kirkegården er hegnet med kampestensdige hele vejen rundt. Diget er åbent foroven, og der vokser græs, katost, bidende stenurt o. lign. Ved udvidelsen 1940 blev det gamle dige rykket ud og gensat med dels de gamle sten og dels nye rå og kløvede kampesten. I en lægmands øjne er der nu ca. 25 år efter udvidelsen ikke stor forskel at se på det gamle og det nye dige.

Der er 2 indgange til kirkegården. Hovedindgangen med en stor træ-låge og en mindre træ-låge mellem 3 murede og hvidtede munkestens-piller med profileret, nu gråmalet sokkel. Der er rød tagstensafdækning. Pillerne menes at være af stor ælde. Trinene op til lågen og lidt ind på kirkegården i det ret stejle terræn er støbt i cement, men har været af kampesten tidligere. Den anden indgang, ny fra 1940, er i øst-siden, hvor den gamle kirkegård endte. Her er en bred træ-låge med murede kampestensstolper, cement foroven; den åbner til en bred gang ind til kapellet.

Kirkegården var før udvidelsen hele vejen rundt inden for diget hegnet med elme, hvoraf størstedelen blev fjernet ca. 1940. Der resterer nu kun nogle få i sydsiden; fire til venstre for hovedindgangen og tre til højre. Elmene har ikke været beskåret og menes at være ca. 200 år gamle. Øst for kirken står en stor, gammel ask – muligvis den af biskop Jacob Madsen i visitatsbogen 1589 omtalte. – I stedet for elme plantede man ved udvidelsen hele vejen fra hjørnet i syd-vest og til hjørnet i nord-øst skiftevis bornholmsk røn og birk. Yderst havde man plantet popler for at skaffe læ, men disse er nu ryddet på nær én lige i det nordøstlige hjørne ved den nye affaldsplads. Den gamle affaldsplads lå lidt nord for den gamle ask.

Ved den nye indgangsvej til kapellet blev der i 1940 i den nordlige side (hvor det bagvedliggende stykke endnu ikke er i brug og græsklædt) sat 6 ædelcypresser samt 1 lidt inde bag de andre. De skal imidlertid nu fjernes, da de er meget store og generer passagen ved begravelser. Der findes også 2 blodbøge, ca. 50 år gamle, i ulige afstand på hver side af kapellet, den i østsiden er en hængeblodbøg.

På gravene er der ingen gamle træer eller planter, rimeligvis da gravene har været og er i stadig brug i samme slægter og har været det gennem generationer. Gravene er hegnede – indtil for få år siden var hver plads i graven hegnet for sig – de fleste med thujahække, men



også buxbomhække, der tidligere var mest anvendt. En enkelt har hæk af *Lonicera* – måske *yunnanensis*. En del af gravene både i den gamle og den nye del af kirkegården er kantet med cementfliser sat på højkant; dette mente kirkeværgen dog, man måtte se at komme væk fra. Gravene nærmest kirkens vestside har i den kirken nærmest liggende kant en række af mindre kampesten for at holde på jorden ved stærke regnskyl. 3 af gravene har haft jerngitre, disse er lige fjernet.

Både på den gamle og den nye kirkegård står stenene vendt lidt tilfældigt, men kisterne sættes altid, så man i døden ser mod øst.

Også her i Stubberup holdes helligdagsringningen i hævd, ligesom man her ringer over kastet grav og ringer solen ned.

Som man ser, har hver af disse 5 kirker med deres kirkegårde noget særligt – en tradition, som er båret videre i generationer, fordi landsbyernes beboere har haft rod i deres sogn, har interesseret sig for disse skikke og følt det naturligt at bevare dem.

Alt dette – Drigstrups og Mesinges gruppebegravelser, Stubberups mands- og kvindebegravelser, Vibys torneroseagtige kirkegård og de særlige højtids- og gravringninger i Drigstrup og Dalby – vil vel på grund af udviklingen i retning af landsbysamfundets opløsning uddø med dem, der i dag betjener kirker og kirkegårde. Electrificeringen af kirkeklokkerne vil vel forandre klokkeringningen, men med mekaniseringen kan det gamle ringeregulativ måske atter følges fuldt ud.

Andre eller lignende traditioner findes sandsynligvis ved mange af vore gamle landsbykirker. Det var værd at samle dem for eftertiden ved at spørge sig for, mens tid endnu er.

Litteratur

Crone, A.: Den tredje fynske evangeliske Biskops, Mester Jacob Madsens, Visitationssbog 1853.

Engelstoft, se Olsen.

Exner, J.: Den danske kirkegård og dens problemer 1961.

Madsen, se Crone.

Olsen, Olaf: I Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser 1970.

Noter

1. Harriet de Hemmer Gudme, f. Muus; slægten tæller siden 1730 mange skippere og købmænd i Kerteminde og Odense. Korrespondent i engelsk; musikteori-eksamen fra England; sekretær ved Røgshospitalet i 16 år. Nu bosat på Kerteminde-egnen.
2. I august 1974 fandtes så godt som alle træerne stærkt beskåret.



PLANTESKOLEFIRMAET D. T. POULSEN

Af A. Pedersen

Fremstillingen er bygget op på grundlag af slægtens stamtavle: "Niels Poulsen og Dorte Dinesdatter til Rolsegaard og deres efterkommere" ved L. F. la Cour, Næstved 1929, 64 sider, og på meddelelser fra planteskoleejerne Svend Poulsen og Niels Dines Poulsen, bragt dels uafkortet og dels af pladshensyn i sammentrængt form.

Stamtavle

Af den meget omfattende stamtavle medtages her kun D. T. Poulsens forfædre og de af hans efterkommere, som er gartnere og planteskolefolk. Rolsegaard (i Traps Danmark stavet Rolsøgaard) ligger i Mols i Rolsø sogn på en lille tange ud i Kalø Vig.

Planteskoleslægten Poulsen kan føres tilbage til Gislum herred i Himmerland i Aalborg amt. Som dens stamfader opføres:

- I *Mikkel Poulsen*, der boede i Kongens Thisted. Han døde i 1755. Var gift 2 gange. Med *Johanne Madsdatter* havde han 6 børn. Det andet ægteskab var barnløst. Nr. 4 af børnene var:
- II *Poul Mikkelsen* (1721-1777). Han boede på Dalsgaard i Aars og var gift med *Ellen Nielsdatter* (1720-?). De havde 5 børn, næst yngst var:
- III *Niels Poulsen* (1767-1830) født i Aars. Var foruden landmand også handelsmand. Han handlede med tobak, lammeskind og i stor stil med kreaturer, der blev drevet til København. Var forpagter af herregården Nørlund i Ravnkilde sogn, Aalborg amt, og købte i 1816 Rolsegård for 10.000 rdl. Han var gift med *Dorte Dinesdatter* (1773-1834) fra Rørbækhovgaard i Ørum. Hun styrede ejendommen og hjemmet, når manden var på handelsfærd. De havde 14 børn. Den ældste var:
- IV *Dines Poulsen*, født 10/9 1800, død 4/1 1860. Tog exam. juris og var konstitueret godsforvalter på Mejlgaard på Djursland i 1825. Købte i 1839 Kærsgaard Mølle ved Silkeborg, som han solgte i 1856 og flyttede til Dinesminde, en hedelod på 35 ha i Gødvad uden for Silkeborg. Var gift med *Mette Marie Elisabeth Demuth*, født 6/1 1823, hendes far var proprietær Kr. Demuth til Agentoftgård ved Randers. Dines Poulsen var sygelig og døde forholdsvis ung. Hans kone flyttede til en datter i Hammel, hvor hun døde i 1901. Af de 6 børn var D. T. Poulsen nr. 3:

- V *Dorus Theus Poulsen*, født på Kærsgaard Mølle den 29/11 1850 og død den 23/7 1925, begravet i Espergærde. Efter faderens død kom D. T. P. i huset hos sin farbroder og tante på Rolsegaard. Gik i skole på Margrethelund hos P. la Cour og i Ebeltoft realskole. Blev i 1878 gift med *Johanne Kirstine Møller*, født 13/1 1853, datter af købmand og konsul Peter Thue Møller i Ebeltoft. Død 6/1 1928. De havde 6 børn; kun 3 af dem omtales her.
- A *Dines Poulsen*, født på Frederiksberg 4/6 1879, se senere. Gift i 1912 med *Harriet Agnes Emilie Møller*, hvis far var kontorchef i København. Hun var født i København 27/6 1884, cand. phil., lærerinde ved den Classenske Legatskole i København 1902-1912. De fik 3 børn.
- 1 *Dorrit Margrethe Poulsen*, født 29/5 1913. Gift med *Knud V. Kjærsgaard Sørensen*, født 21/2 1907, død 12/1 1961, se senere.
 - 2 *Dorus Thue Poulsen*, født 10/7 1915. Overkirurg, lektor, dr. med. Død 14/7 1969.
 - 3 *Kirsten Poulsen*, født 29/7 1919.
- B *Poul André Poulsen*, født 12/7 1882, se senere. I 1915 gift med *Else Hansen*, født 27/5 1892, faderen fabrikant. 4 børn.
- 1 *Karen Poulsen*, født 27/7 1916.
 - 2 *Svend Poulsen*, født 29/2 1920.
 - 3 *Else Poulsen*, født 30/12 1922.
 - 4 *Dines Poulsen*, født 30/6 1926, se senere.
- C *Svend Poulsen*, født på Frederiksberg 13/2 1884, død 11/6 1974. I 1916 gift med *Petra Thomine Marie Thomsen*, født i Viborg 21/2 1880, datter af skræddermester Hans Kjellerup Thomsen. 5 børn.
- 1 *Grethe Johanne Poulsen*, født 18/4 1917.
 - 2 *Niels Dines Poulsen*, født 15/9 1919, se senere.
 - 3 *Nina Poulsen*, født 7/3 1921.
 - 4 *Ellen Kirstine Poulsen*, født 4/4 1923.
 - 5 *Anne-Mette Poulsen*, født 2/11 1930.

D. T. Poulsen

Dorus Theus Poulsen – de sjældne fornavne brugtes vist aldrig udtil – var kun 10 år, da faderen døde. Han kom i huset hos farbroderen på Rolsegaard, hvor han voksede op under gode forhold. Han tog realeksamen i Ebeltoft og valgte så gartnervejen, skønt familien hellere havde set ham som landmand. Han kom i lære hos gartner Villesen i Silkeborg, hvor han havde gået til hånd som dreng. Det var en lille bedrift, hvorfra man pr. trækvogn kørte varer ud til omegnen. Næste lærested var Frijsenborg slotshave hos gartner Rasmussen. Her så han en rigdom af planter, og især blev han interesseret i træer og



1. Dorus Theus Poulsen, født på Kærsgård Mølle 29/11 1850.

buske. Her lagdes formentlig grunden til hans senere planteskoleinteresser. Derefter kom han til frø- og planteskolefirmaet J. E. Ohlsens Enke og til handelsgartner C. G. Fløystrup, begge i København. Efter denne gode og alsidige uddannelse, blev han optaget som elev på Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, hvorfra han i 1872 blev dimitteret som havebrugskandidat. Han blev straks konstitueret som assistent ved højskolens havebrugsafdeling. Efter aftjent værnepligt var D. T. P. i 1873 i England, hvor han arbejdede i firmaet J. G. Henderson & Son i London. I 1874-78 var han fast ansat ved landbohøjskolen som fællesassistent hos docent J. A. Dybdahl i havebrug og professor Johan Lange i botanik. – Var han blevet her lidt længere, havde han sikkert haft chancer for at efterfølge Dybdahl, der døde i 1879. – I 1878 havde han imidlertid købt en gård, Marielyst, Roskildevej 70 (senere ændret til nr. 106) på Frederiksberg. De 40.000 kr. ejendommen kostede, lånte han af slægt og venner. Arealet var på 10 ha; det øgedes efterhånden til 25 ha, og i 1907 købte han en ejendom ved Kelleris Hegn ved Kvistgård i Nordsjælland. Lige efter 1. verdenskrig blev "Krogagergaard" og "Grønnegaard", begge beliggende i Tibberup By, købt til planteskolen, hvorefter det samlede areal blev 108 ha.

I 1878 blev D. T. Poulsen gift med *Johanne Kirstine Møller*. Hun blev med sin nøjsomhed og dygtighed sin mand til stor støtte. Sammen skabte de et godt og gæstfrit hjem. D. T. Poulsens mål var at skabe en stor og mønsterværdig planteskole, og det lykkedes fuldt ud for ham. – Firmaets 100 års jubilæum nærmer sig. At oparbejde en planteskole

tager tid og koster penge, hvorfor der ad anden vej må skaffes indtægter. D. T. Poulsen begyndte da også som handelsgartner med dyrkning af køkkenurter, frugt og frø og handel med frø, se senere.

D. T. Poulsens evner og interesser gjorde ham selvskrevet til at bestride faglige og offentlige hverv. I 1890-95 var han medlem af Frederiksberg Kommunalbestyrelse. Han blev formand for Almindelig Gartnerforening af 1885, der var en fortsættelse af Hortulania af 1866. Alm. Gartnerforening blev i 1887 sluttet sammen med den i Jylland i 1884 dannede Dansk Gartnerforening til Almindelig dansk Gartnerforening, med planteskoleejer C. J. Brostrøm som formand, D. T. Poulsen som næstformand og formand i 1898, da Brostrøm trak sig tilbage. Med dygtighed, energi og fremsyn gik han ind i det ingeniørlunde lette arbejde, at få den nye forening konsolideret, og gartnerne anerkendt som en selvstændig stand. I sit arbejde hermed tog han noget af det autoritære system, der herskede i hans egen bedrift, med ind i foreningsarbejdet. Det gav anledning til kritik, og førte til dannelse af en oppositionsfløj, som endog gik så vidt som til at udgive Den frie Gartner-tidende med skarpe meningstilkendegivelser. Efter at D. T. Poulsen i 1906 havde nedlagt sit mandat, og slotsgartner Fr. Paludan var blevet formand, faldt der ro over gemytterne. D. T. Poulsen trak sig tilbage som en bitter og skuffet mand. Han havde måttet sande, at utak er verdens løn. Derefter deltog han ikke i det gartneriske foreningsliv. Han havde også været medlem af Dansk Planteskoleejerforenings bestyrelse.

D. T. Poulsen var censor ved eksamen ved landbohøjskolen. Han afsluttede J. A. Dybdahls bog "Jordbær- og vore vigtigste Frugtbusk-Arter", København 1879, 383 sider, og til Nordisk ill. Havebrugsleksikon skrev han på fremragende måde om formering af planter. D. T. Poulsen døde 23/7 1925, 75 år gammel. Han var Ridder af Dannebrog og af Vasaordenen. Han er biograferet mange steder, sidst som en af de få gartnere i "Danmarkshistoriens blå bog, 1680 danske mænds og kvinders levnedsløb fra Ansgar til vor tid", København 1970, 464 sider.

D. T. Poulsen skabte en stor og førsteklasses planteskole, kendt over det ganske land og i udlandet. Den blev en værdig efterfølger af de gamle københavnske planteskoler: Store Ravensborg på Nørrebro fra 1669, J. E. Ohlsens Enke på Østerbro fra 1804 og P. W. Hintze på Vesterbro fra 1820. Efter hans død fortsatte 3 sønner ledelsen af hver sin del af den store bedrift, som det omtales nedenfor.

Dines Poulsen

I 1907 købte D. T. Poulsen ejendom ved Kelleris (firmaet staver navnet Kelliis), som Dines Poulsen blev bestyrer af. Gården var på ca. 10 ha, nu råder den over 77 ha. D. P. tog præliminæreksamen og

kom i planteskolelære hos H. Mathiesen i Korsør, J. C. Brostrøm i Viborg og var desuden hos Peter Lambert i Trier, brødrene Ketten i Luxembourg og i England; fik herunder indblik i tiltrækning af rosen-sorter. Selv begyndte han allerede at arbejde med denne sag, før han i 1907 vendte hjem. Hans krydsninger blev fremelsket på Roskildevej. Som det fremgår af sortlisten, havde han de første Poulsen-roser klar i 1912, og med 'Ellen Poulsen' og 'Rødhætte' blev Poulsen-navnet kendt verden over. Dines Poulsen, der var en selvstændig karakter, blev bestyrer af ejendommen i Kelleris, der før havde været i slægtens eje. Han giftede sig i 1912 med *Harriet Agnes Emilie Møller*. På den friske markjord i Kelleris voksede der snart en stor og fin planteskole op, som D. P. drev, til han i 1940 afgik ved døden, 61 år gammel.

Dines Poulsen var meget interesseret i dendrologi. Den efter forholdene store plantesamling, der findes på Kelleris skyldes i væsentlig grad D. P. Den stedsegrønne allé blev således plantet i 1912 med dels planter fra egen bedrift dels med planter hjemkøbt fra den verdenskendte sortimentsplanteskole i Tyskland Hermann A. Hesse. Især interesserede D. P. sig for Rhododendron og foretog i tyverne mange krydsninger med disse. En del sorter findes stadig i samlingen og 3 sorter, afkom efter Rhododendron catawbiense x Rhododendron 'Pink Pearl' har i flere år været i produktion. En del forskellige nye nåletræer blev i D. P.'s tid fundet i planteskolen - de 4 bedste - alle i produktion, såvel i udlandet som i Danmark skal nævnes her - *Abies pinsapo* 'Kelleriis' - *Thuja occidentalis* 'Smaragd' - *Chamaecyparis lawsoniana aurea* 'Kelleriis' - *Chamaecyparis lawsoniana* 'White Spot'.

Pomologi og frugtavl havde også stor interesse for D. P. Han var således med til at stifte "Dansk Frugtavl" sammen med bl.a. Hardy Hansen. Mange nye frugtsorter blev lanceret af firmaet gennem årene, f.eks. 'James Grieve' og op til for få år siden havde planteskolen stadig modertræerne stående i sortimentsplantagen, som desværre har måttet vige pladsen for andre kulturer.

Poul André Poulsen

D. T. Poulsens tredieældste søn var Poul Poulsen, der blev født på Frederiksberg 12/7 1882. Han tog præliminæreksamen og var herefter i 5 år i handelslære hos firmaet Fritsche & Co., København. Dernæst 1 år i Ø. K. og 1/2 år i Tyskland. I 1905 ansat som forretningsfører i D. T. Poulsens Planteskole på Roskildevej. Blev gift med *Else Hansen*, født 1892, datter af fabrikant Claus Hansen. P. P. der afgik ved døden i 1958, var den første formand for den i 1935 dannede Dansk Champignon dyrker-Forening. I 1954 ved firmaets deling fik Poul Poulsens familie afdelingerne i Rødovre, Hvissinge og Roskilde.

Svend Poulsen

Planteskoleejer *Svend Poulsen* gik ligesom brødrene i Schneekloths skole på Værnedamsvej. Han fortæller her selv om sit liv og virke: "Vejen til skolen var temmelig lang, men som oftest tog en venlig mælkeforpagter os op at age. Gården på Roskildevej var en aflæggergård til en af amagergårdene i Allégade. Det gamle stuehus ud mod vejen blev fornyet, muret op af gule sten, og på gavlen forsynet med indskriften D. T. Poulsens Planteskole og Frøhandel. Navnet blev lige så kendt som firmaets fyndord: "Plant Poulsens Planter". I gårdens 2 udlænger var der stald og lade med tærskelo. Overalt var der lergulv, og rotter i en mangfoldighed. Det var et gartnerikvarter; over for os boede holsteneren I. Klein (kendt fra Kleins rødkål). I øvrigt dyrkede disse gartnere i stor stil gulerødder og radiser i drivbænke – det var en hel sport at komme først på torvet med radiser. Det kostede meget arbejde at bringe den svære og ubekvemme jord i god stand. Vi brugte megen naturgødning dengang, og hentede ofte 2-3 læs om dagen, kogødning fik vi hos en brændevinsbrænder i Fiolstræde. Natrenovation brugtes også. Min far D. T. Poulsen ville starte en planteskole, men af økonomiske grunde måtte han som handelsgartner begynde med at dyrke køkkenurter og avle frø. Vi havde radiser, gulerødder, meloner, kål, peberrod m.m., og desuden tiltrak vi små planter af runkelroer af den lange røde sort 'Elvetham' til udplantning. Det var i roedyrknin- gens barndom, at man brugte udplantning, det skete ved hjælp af plantepind. En hovedkultur var jordbær. Jordbærplukningen var et kapitel for sig. Kunderne forlangte friskplukkede bær. Vi plukkede fra kl. 4 om morgenen til kl. 10 og kørte til byen med jordbær 3 gange om dagen, første gang med bær plukket aftenen før. Det kunne være koldt og vådt at tørne så tidligt ud, hvorfor en kop kaffe midt i arbejdstiden gjorde godt, ikke mindst om søndagen, hvor der vankede et stykke friskbagt wienerbrød til. Prisen på jordbær kunne komme helt ned på 10-12 øre pr. 1/2 kg, 25-30 øre regnedes for en god betaling. Vi havde en stovt amagerpige som torvekone. Vi havde også frugtavl, jeg husker bedst vore fine hasselnødder.

D. T. Poulsen var også planteforædler; ikke for intet havde han været assistent hos J. A. Dybdahl og der gjort utallige notater om plantefor- mer. Han arbejdede med radiser og frembragte D. T. P.'s 'Oval rosen- rød' og D. T. P.'s 'Rund rosenrød', begge meget anvendte drivradiser fremkommet gennem familieavl og fremavl af stamfrø. Om efteråret var der meget besvær med at holde fuglene borte fra frømarkerne. Der arbejdedes også med forædling af agurk og Elvethamsroen, hvis sukkerindhold blev målt. Det førte til, at bønderne omkring København ikke alene købte deres urtefrø, men også deres urteplanter og potte- planter til gravstederne ved pinsetid samt deres roefrø hos os. D. T. P. havde fra sin tid på landbohøjskolen en ven i grev Bille Brahe Selby, som var en god kunde. En god medhjælper i en årrække var en ven fra



Svend Poulsen

2. Svend Poulsen, født på Frederiksberg 13/2 1884.

militærtiden ved navn Berg. – Det kan noteres, at D. T. P. i sin tid på landbohøjskolen var med til at tilplante den forstbotaniske have i Charlottenlund".

Om sin uddannelse og virksomhed har Svend Poulsen fortalt efterfølgende: "I de 3 år jeg var gartnererelev hjemme, gik jeg 1 år på Købmandsskolen og ellers i aftenskolen for gartnererelever på Rosenborg. – Efter århundredeskiftet dannedes unggartnerforeningen "Viola", der var faglig og upolitisk. Vi holdt møde 1-2 gange om måneden, som regel på Gimle, og vi lavede ekskursioner bl.a. til Carlsberg.

Fra 1902 var jeg 2 år i lære hos handelsgartner Ludvig Hansen, hvis gartneri lå på Vesterbrogade på arealet mellem Pileallé og Frydensdalsvej. Det var det sidste af de gamle københavnske gartnerier, efter at H. C. Koch var flyttet til Roskildevej og var blevet vor genbo. Ludvig Hansens gartneri var gammeldags, men velholdt, lønnen var lille og arbejdsbyrden stor, især var den evindelige dækning og afdækning af drivhusene med trælemme meget besværlig, og arbejdet med varm hestegødning til drivbænke og palmehuset var hverken let eller behageligt; thi transporten skete på bærebør. Al vanding foregik med kande. Der var store kulturer af roser, syrener, juleroser og begonier. L. H. solgte i 1904, som den første her i landet, planter af begoniesorten 'Gloire de Lorraine', fremkommet i Nancy i 1891. I de to år jeg var hos L. H., boede jeg hjemme og måtte som vederlag herfor passe de hjemlige varmeanlæg. I foråret 1904 fik jeg plads som gartnermedhjælper hos planteskoleejer Otto Groeber i planteskoledistriktet Rellingen i Holsten. Det blev et udbytterigt ophold, men det blev afbrudt,



3. Planteskolens kontor på Roskildevej, set fra modsatte side af vejen; poppelen til højre eksisterer endnu.

fordi jeg blev kaldt hjem for at være til hjælp i den stadig voksende bedrift. Senere fik jeg gennem mange rejser i forskellige lande et godt indblik i udenlandske forhold. Mens jeg var i Holsten, var min bror Poul i Quedlinburg for at lære frøavl. Vi rejste en del sammen dernede. – Skønt D. T. Poulsen havde held med sig som grønsagsgartner og frøavler, var planteskoledrift dog hans hovedinteresse, og det var her udvidelserne fandt sted. I 1905 tiltrådte jeg stillingen som en slags formand i bedriften, der da omfattede 25 ha. Det blev ingen let opgave at balancere mellem min meget myndige far og de ældre ansatte folk. Vort lave lønniveau førte med sig, at vi ikke fik førsteklasses arbejdskraft, hvorfor der ofte var bryderier, og meget drikkeri var der også. Bedre gik det, da vi begyndte at beskæftige polakker, som året i forvejen havde arbejdet i sukkerroemarkerne på Lolland. I mange år var min løn 50 kr pr. måned + kost og logi; den steg til 100 kr og efter mit giftermål i 1916 til det formidable beløb af 300 kr, som man dog godt kunne klare sig med dengang. Planteskolen havde efterhånden fået et marked i vore nordlige nabolande. Jeg besøgte kunderne i Norge, Sverige og Finland og lejlighedsvis også England, samt var på indkøbsrejser i Tyskland og Holland. I 1923 var jeg i England til en verdensudstilling arrangeret af Det kgl. engelske Haveselskab. Det blev min første virkelig store oplevelse, der kom til at betyde umådelig meget for mit syn på planter og deres muligheder. Firmaet D. T. Poulsen har ofte deltaget i faglige udstillinger i ind- og udland og derfra hentet mange anerkendelser og udmærkelser hjem. Første gang D. T. Poulsen



4. Samme bygning som ovenfor. Dines Poulsen jun. til højre.

udstillede var i 1888 i forbindelse med den store industriudstilling i København, sidste gang firmaet udstillede var i Forum i 1966. D.T., som han i korthed benævntes, udstillede også i Tivoli, Stockholm, Malmø o.s.v."

Under et besøg i planteskolen på Roskildevej konstaterede man, at hele ejendommen var omgivet af tjørnehække, og i N.-S.-retning af parallelhække inde på arealet, endvidere tværhække, delvis af stedsegrønne planter. Der fremkom derved lune kvarterer, noget vanskelige at behandle rationelt. Langs midtervejen var der på begge sider lavet små lommer eller særhaver med specialplantninger i vand- og sumpplanter, stenhøjsplanter, dværgformen af coniferer m.v. Der var en stor pakkelage og ekspeditionsplads, en skyggehal, en række sammenbyggede rosenlader, der anvendtes til overvintring af rosenplanter og undertiden om sommeren til dyrkning af champignon.

Der var 5 lave drivhuse til planteformering, nærmest af agurkehus-typen, og der var et stort antal drivbænke til tiltrækning af udplantningsplanter og derefter til stiklingeformering af træer, buske stenhøjsplanter m.v.

I *Kelleriis* fortsatte Dines Poulsen sit arbejde med at tiltrække frugttræer samt nåletræer, og han arbejdede også med Rhododendron, hvoraf han frembragte flere smukke sorter. Medens D.T. Poulsen endnu levede, blev der anlagt et stort arboret. "Vi havde købt en ejendom ved siden af planteskolen, den hed Kelleriisgården. Planter blev taget hjem fra Frankrig og England og plantet til forsøg og iagttagelse;



5. Samme bygning som ovenfor. Bænkeplads for udplantningsplanter i forgrunden; ldt af stalden til højre.

de står der endnu, og er af meget stor værdi. Denne have er fredet, planen om en ny vej igennem den blev afværget ved hjælp fra landbohøjskolen. Planterne er etiketterede, og plantningen er gratis tilgængelig for publikum. I tilknytning til denne plantning er der anlagt en dejlig rosenhave af min søn Niels Dines Poulsen, som overtog ledelsen af planteskolen efter Dines Poulsens død i 1940.

I 1962 oprettede vi et udsalg, et havecenter i *Kregme s.f. Frederiksværk*".

I afdelingen på Roskildevej fortsatte Svend Poulsen ledelsen. Her var de nødvendige drivhuse for det fortsatte forædlingsarbejde med roser, og det blev derfor ham, der videreførte denne interessante sys-sel. At han har haft heldet med sig fremgår af sortlisten. Det begyndte med 'Luna' i 1918 og i 1956 kom 'Nina Weibull', hvorefter forædlingsarbejdet blev overtaget af Niels Dines Poulsen. — Der blev også frem-bragt nye træer og buske ved hybridisering, de fleste af Dines Poulsen, de blev opført under navnet 'Kelleriis'.

Også nye hindbær blev fundet, og ved et stort krydsningsarbejde i kirsebær fremkom surkirsebærsorterne 'Kelleriis 14' og 'Kelleriis 16'. Det var en selvfølge, at firmaet var meget interesseret i beskyttelse af forædlerrettighederne. Det var da også Svend Poulsen, der meget energisk gik ind for denne sag, og han har en stor del af æren for, at Danmark i 1962 fik en lov om beskyttelse af forædlerrettigheder for vegetativt formerede planter ÷ kartofler (patentloven) og dermed et Plantenyhedsnævn. — Svend Poulsen skriver, at han var indbudt som

dommer i rosenprøvehaven i Madrid. Efter hjemkomsten skrev han til vedkommende borgmester i København om, hvor vidunderligt en sådan rosenhave kan være og anbefalede anlæg af et rosarium i Hovedstaden. Det bidrog til, at vi fik Rosenhaven på 1,5 ha i Valbyparken i 1964. Det var også Svend Poulsen, der stærkt tilskyndede Dansk Planteskoleejerforening til at gå ind for det i 1948 oprettede Fællesudvalg for Fremavl og Sundhedskontrol med Planter.

Planteskolearealerne ved Roskildevej blev byggemodne og i 1953 solgt. Nu er her høj bebyggelse og sportsplads. Kun ét enkelt minde fra Planteskolen står tilbage – nemlig den store *Populus canadensis*, der mindst må være 150 år gammel. Træet vokser i et af anlæggene ud mod Roskildevej og er skåret stærkt tilbage. Planteskoleafdelingen flyttede så til Taarnvej i *Rødovre*, hvor Svend Poulsen boede og drev forretning i en årrække. I 1954 fandt der en deling af firmaet sted, og S.P. flyttede til Kvistgård, mens Poul Poulsens søn *Dines Poulsen* overtog afdelingen i Rødovre. Denne afdeling er blevet udvidet ved køb af en planteskole på Køgevej ved Roskilde, som var anlagt og indtil 1937 drevet af Julius Rønø. Afdelingen i Rødovre blev nedlagt i 1974, og Dines Poulsen flyttede til planteskolen ved Roskilde.

De forskellige afdelinger har samme interesse og fælles kataloger, men har selvstændig økonomi. Svend Poulsen skriver, at hans interesse de sidste 10-12 år har været frugtavl, æbleplantagerne var på ca. 30 ha. Han boede på Marielystvej på Frederiksberg om vinteren og på Grydemosegaard i Tibberup pr. Espergærde om sommeren. Han var R. af Dbg., og blev ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles 100 års jubilæum i 1958 udnævnt til æresdoktor (dr. agro. h.c.). Han har været repræsentant i Alm. dansk Gartnerforening, medlem af bestyrelsen for Det kgl. danske Haveselskab og af Dansk Planteskoleejerforening. Af hans litterære arbejder kan nævnes bogen "Roser" Kbh. 1941, 138 s. og artikler til Nordisk ill. Havebrugsleksikon. – Svend Poulsen døde den 11. juni 1974. Han er begravet på Espergærde kirkegård. Med ham mistede Danmark en fremragende gartner og planteforædler.

I et foredrag har Svend Poulsen fortalt om udviklingen af D. T. Poulsens Planteskole. Tiden kan opdeles i afsnit. 1) Start som handlingsgartneri med dyrkning af køkkenurter og avl af frø samt frøhandel. Imens grundlagdes planteskolen. 2) 1900-1914. Planteskolen førte et begrænset sortiment af frugttræer og -buske, læ- og hegnsplanter, pryddplanter, stauder etc. Arbejdet udførtes på gammeldags manér med spade, rive, skovl, plov, harve, trillebør og gumpekasse. Arbejdslønnen var lav og arbejdstiden lang. 3) 1916-1930. Der førtes et stort sortiment af alting, f.eks. 10-15 forskellige eg. Der dyrkedes mange værdifulde parktræer, der omskølet og beskåret egnede sig til plantning i parker og herregårdshaver. Produktionen var langsommelig og besværlig. Vore dygtige landskabsgartnere og havearkitekter som Edv. Glæsel, E. Erstad-Jørgensen med fleres anlæg af haver og parker, og Jens K. Jørgensens arbejde i Det kgl. danske Haveselskabs have med



6. Stalden; kontoret i baggrunden.

placering og pasning af planter, gav impulser for planteskolerne og satte fart i omsætningen. Store partier af alle arter solgtes her i landet og til Sverige, men meget måtte importeres fra Tyskland, Holland og Frankrig. Det var i den såkaldte Gullaschperiode. Efterhånden som byggeriet udvidedes og kolonihaverne blev flere, stilledes der krav om billige planter, og så måtte driften rationaliseres. 4) Et lyspunkt blev 30- og 40'ernes store interesse for frugtavl. Men netop frugtavlens udvikling viser, hvor svingende efterspørgselen kan være; thi efter 2. verdenskrig svandt interessen for den private frugtavl så stærkt ind, at kun et fåtal af planteskoler nu tiltrækker frugttræer. Et andet lyspunkt var indførelse af told på planter i 1932. 5) I 1950-60'erne voksede interessen for prydhaver meget stærkt, men da haverne nu er forholdsvis små, er der ringe plads til store træer, hvorfor dværgformer er moderne. Også stauder anvendes meget. Interessen for disse planter skyldes ikke mindst det arbejde, der er udført af Carl V. Lange og Aksel Olsen. 6) 1970-74. Planteskolerne er nu som regel specialiserede, og de fleste fører kun et mindre sortiment – efter kundernes mening måske sommetider for lille. Nutidens parcelhusbyggeri med tilhørende haveanlæg har medført oprettelse af havecentre og nye planteskoler, der især fører sortimenter af stedsegrønne planter.

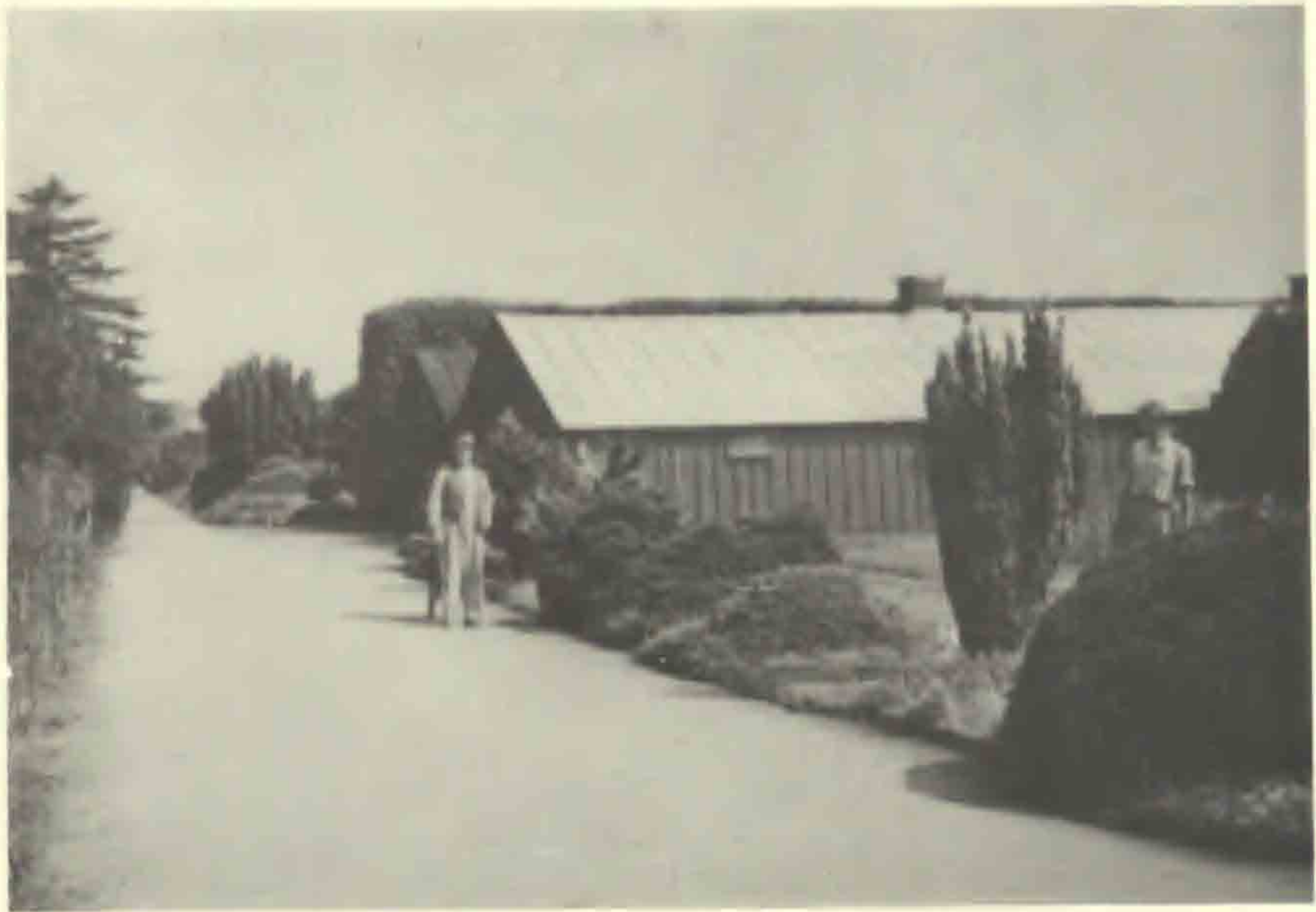
De D. T. Poulsenske Planteskoler ledes videre af 3. generation. I *Roskilde* er det Poul Poulsens søn *Dines Poulsen*, der fører planteskolerne videre. Han er født den 30/6 1926. Efter endt skolegang, var han nogle år ansat i et handelsfirma i København og begyndte herefter på

kontoret på Roskildevej. Dines P. supplerede sin uddannelse med et år i U.S.A., hvor han dels arbejdede i Monrovia Nursery, Californien, og dels i et instrumentfirma. Efter sin hjemkomst blev han atter ansat i planteskolen. I 1952 blev han gift med *Andrea Prior Hansen* født d. 6/9 1930. De har to børn.

I 1952 da planteskolen på Roskildevej blev solgt og detailforretningen skulle flyttes til planteskolen på Tårnvej, Rødovre, der var erhvervet i 1936, forestod D.P. opbygningen af det nye detailcenter i samarbejde med de 2 seniorer S.P. og P.P. Som et led i kommende generationsskifte mageskiftede man i 1954, således at Poul P. overtog ejendommene i Rødovre, Hvissinge (nu solgt) og Roskilde. Svend Poulsen og Harriet Poulsen overtog ejendommene i Kvistgård og Tibberup. Efter P.P.'s død førte D.P. virksomheden videre sammen med sin mor.

I Kvistgård er det Svend Poulsens søn *Niels Dines Poulsen*, der har overtaget ledelsen. Han er født d. 15/9 1919 på Frederiksberg. Tog realeksamen fra Schneekloth's skole og senere handelsskoleeksamen fra Odense. I 1935-38 var han i gartnerlære i Kvistgård, på Roskildevej samt hos Asger M. Jensen, Holmstrup. Aftjent sin værnepligt i 1939-40. Hortonom (havebrugskandidat) 1943 og straks efter ansat i planteskolen i Kvistgård. Fra 1946 til 1961 bestyrede han planteskolen i fællesskab med D.P.'s svigersøn *Knud V. Kjærsgård Sørensen*, der d. 12/1 1961 omkom ved et færdselsuheld. - Blev gift d. 7/9 1946 med *Inge Poulsen*, født d. 13/2 1922, datter af hotelejer Alfred T. Andersen, Hotel Gefion, Espergærde. Var i 1951 på en 5 mdrs. studierejse rundt i U.S.A. I 23 år kasserer i Dansk Dendrologisk Forening. President i Nord-Rose og vicepresident i C.I.O.P.O.R.A. (den internationale forædlerforening). Formand for Forædlerforeningen for Vegetativt formerede Planter. Medlem af bestyrelsen for Det kgl. danske Haveselskab. Fra 1961 medindehaver af planteskolen. N.D.P. har i embeds medfør foretaget mange rejser bl.a. til flere øst-lande og New Zealand og Australien. - Niels Dines Poulsen bor i "Finnehuset" i Lille Toelt og vil her selv berette om tiden siden 1943.

"Da jeg som 24 årig efter endt eksamen begyndte i planteskolen, var tiderne ikke alt for lyse. Det var midt i krigens tid - knaphed på næsten alt hvad man skulle anvende til at opretholde produktionen, og knaphed på arbejdskraft begyndte også at melde sig. Alt kunne næsten sælges og til forholdsvis gode priser. I sæsonerne var vi mellem 60 og 70 ansatte og 5 spand heste. Efter at vor dejlige landbrugsejendom "Krogagergård" var brændt i 1940, havde vi ikke længere kreaturhold. Hovedparten af vor produktion blev sendt til planteskolen på Roskildevej. Transporten foregik enten pr. jernbane eller med generatorvogn og ret så ofte pr. hestevogn. Når det sidste skulle ske, blev der fra Roskildevej og fra Kvistgård tidligt om morgenen sendt store fjeder-vogne af sted. Kuskene mødtes ved Geels Bakke og byttede vogne. Vort returlæs var som regel gødning fra et af de store mejerier. Vort detailudsalg var ikke så stort som nu, men vi måtte da til Hornbæk og



7. Havegangen, hovedvejen gennem planteskolen; rosenlader til højre.

Gilleleje mindst én gang om ugen. Hestevognene blev så læsset fredag aften, startede kl. 6 lørdag morgen og kom hjem ved 6-7 tiden om aftenen. Det var ofte en sur fornøjelse både for kusk og heste. Efter sådanne ture skulle hestene til smed for at blive beslået. Alene det at skaffe hestesko til 10 heste kunne give meget hovedbrud.

Kort efter krigens ophør og op til 1950 blev arbejdskraftmangelen afhjulpet, idet vi fik mulighed for at ansætte flygtninge fra Letland. Disse stakkels mennesker, der var indkvarteret på Esrum Kloster, var lykkelige for at blive beskæftiget, men det affødte det første år visse problemer. De skulle hentes og bringes. Da arbejdstiden dengang var fra kl. 6 til kl. 17, måtte min partner Knud Sørensen og jeg på skift klare ærterne. Transporten foregik pr. lastvogn (det drejede sig om 20-25 mennesker) og da vejen var lang og bilen gammel, måtte vi op kl. 4 om morgenen, for at kunne overholde programmet.

Hovedkulturerne var frugttræer og roser. Frugttræproduktionen kulminerede omkring 1950, da millioner af frugttræer blev destrueret i danske planteskoler. Nu producerer vi ikke ét frugttræ. Rosenproduktionen har ligget nogenlunde konstant på ca. 200.000 pr. år. Rosensortimentet derimod har gennemgået en stor forandring. Således dyrkede vi i 1945 420 sorter roser og i 1973 150 sorter. De lave roser, der udgør 95% af produktionen udgør i antal ca. 80 sorter og dette ligger nogenlunde konstant. Hver gang en ny sort introduceres, udgår der en anden sort.

Efter 3 strenge vintre i 1939 til 1942, hvor kuldegraderne huggede godt ind på især rosenkulturerne, måtte vi ud på kirkegårdene, i pri-

vathaver og offentlige anlæg for at skaffe okulationsmateriale. Ydermere måtte vi på Roskildevej og i Rødovre, hvor vi havde drivhusene, lave vinterpodninger af roser for i det hele taget at holde gang i rosen-salget.

Lønningerne i 1944 var 1,35 kr pr. time for mænd og 0,79 kr for kvinder. I dag har vi ligeløn og timelønnen er p.t. 19,31 kr plus feriepenge – dagpengereform – arbejdstøj m.m. Rosenpriserne efterår 1943 var 1,35 kr pr. stk. – altså = en timeløn. I dag er prisen for alm. sorter ekskl. moms = 6,50 kr = 1/3 timeløn. Det er ret fantastisk, at dette har kunnet lade sig gøre, men det skyldes, at planteskolerne har været særdeles vågne med hensyn til omlægning af bedriftsformer og andre former for rationalisering. Jeg husker således, at vi i 1946 fik vor første traktor med trepunktsophæng og hydraulik. Vi sparede det første år 2 spand heste og året efter endnu 1 spand. Den ene traktor er blevet til 4, og ønsket om endnu en traktor bliver jævnlige fremsat. Redskab efter redskab, udviklet af Egedal Maskinfabrik i samarbejde med planteskolerne, er i årenes løb blevet hængt foran og bagpå traktorerne, og alt dette plus en masse andre former for rationalisering har gjort sit til, at vi nu med 30-40 medarbejdere udfører det samme, som for ca. 25-30 år siden hvor "staben" udgjorde 60-70 medarbejdere.

I 1952 startede vi et forsøg med containerkultur. Under min rejse i U.S.A. i 1951 havde jeg, især i Californien, arbejdet med denne kulturform og mente også, at dette kunne lade sig overføre til danske forhold. Vi købte i de kommende år en masse brugte 2-5 liters metal-dåser – "hullede" dem og plantede forskellige sorter og arter i dem. Det færdige produkt var ikke umiddelbart tiltrækkende. En rusten blikspand med skarpe kanter, der skulle skrælles op med et specielt instrument, var ikke netop sagen. Først da plastikindustrien startede en produktion af beholdere (kar), blev det lønnende at anvende karkulturer. Nu udgør karkulturerne ca. 50% af vor omsætning, og vi har ikke ønsker om at udvide produktionen, der ikke alene kræver ekspertise, men også store investeringer i vand – potter – jordblandinger etc.

Rosenforædlingen har jeg fortsat alene siden 1960, da min far afsluttede sit forædlingsarbejde med introduktionen af 'Nina Weibull' der i mange år har været en af "toproserne" i dansk produktion. Mit første barn var 'Chinatown', en frodig gul floribunda-rose med Rosa eglantaria som forfader. Den fik i 1961 The National Rose Society's guldmedaille og blev samtidig registreret i Nyhedsnævnet, som den første rose under nr. 3.

Senere er der kommet adskillige flere nyheder til, hvoraf de bedst kendte skal nævnes: 'Western Sun', 'Copenhagen', 'Pernille Poulsen', 'Nordia', 'Gisselfeld' og 'Troika'. Et arbejde som rosenforædler kan man ikke læse sig til nogen steder; men jeg har haft den lykke gennem min far at kunne høste af hans erfaringer, jeg håber også at kunne videregive mine erfaringer til min ældste datter Pernille Olesen, som i 2 år har hjulpet mig i forædlingsarbejdet.

Nord-Rose (Nordisk Licenskontor for Plantenyheder) har lige fra starten i 1955 været mit hjertebarn. Efter min hjemkomst fra U.S.A. i 1951, hvor jeg bl.a. studerede den praktiske udøvelse af plantepatenter, stod det ganske klart for mig, at der måtte skabes en organisation af forædlere og producenter, ikke alene en dansk organisation, men en nordisk organisation. Det er ligesom at tage forskud på en "forventet efterbevilling", men den danske forædlerlov kom i 1962. Senere er Sverige fulgt efter i 1971. Der har været mange problemer undervejs, men Nord-Rose er vokset og har efterhånden fået internationalt ry.

Da min bedstefar i 1922 købte ejendommene Krogagergaard og Grønnegaard i Tibberup By, var der vist ingen, der tænkte sig, at Espergærde i årene efter sidste verdenskrig ville vokse sig så stor, at planteskolens arealer kom i fare. I 1962 overtog Tikøb Kommune halvdelen af Krogagergaard til bebyggelse; og for at kompensere for tabt areal købte vi en gård "Dyresten" i Langstrup, med et areal på ca. 30 ha. Få år efter overtagelsen blev 5 ha eksproprieret af staten til Hørsholmvejens forlængelse, hvilket ingen kunne forudse. I forbindelse med motorvejen blev en tilkørselsvej fra Espergærde lagt lige igennem den gamle planteskole og har således delt denne i 2 afdelinger. Dette var den bedste løsning, idet vi ellers havde fået ødelagt vort arboret og tilstødende arealer.

I 1960-61 byggede vi et kølehus på 600 m³ og i forbindelse hermed byggede vi et drivhuskompleks i 1963-64 på 2.600 m². Det ene drivhus er indrettet med tågeformering og en afdeling for podning. De 3 andre huse er dels til opbevaring af sartere planter og til viderekultur af ungplanter. Arboretet, som tidligere er blevet nævnt, bliver stadig fornyet med plantninger af nye og nyere træer og buske. I forbindelse med arboretet, har vi plantet en rosenhave med ca. 4.000 planter, bestående af de sorter vi fører i vort katalog. Randplantningen er et udvalg af de bedste éngangsblomstrende arter og sorter.

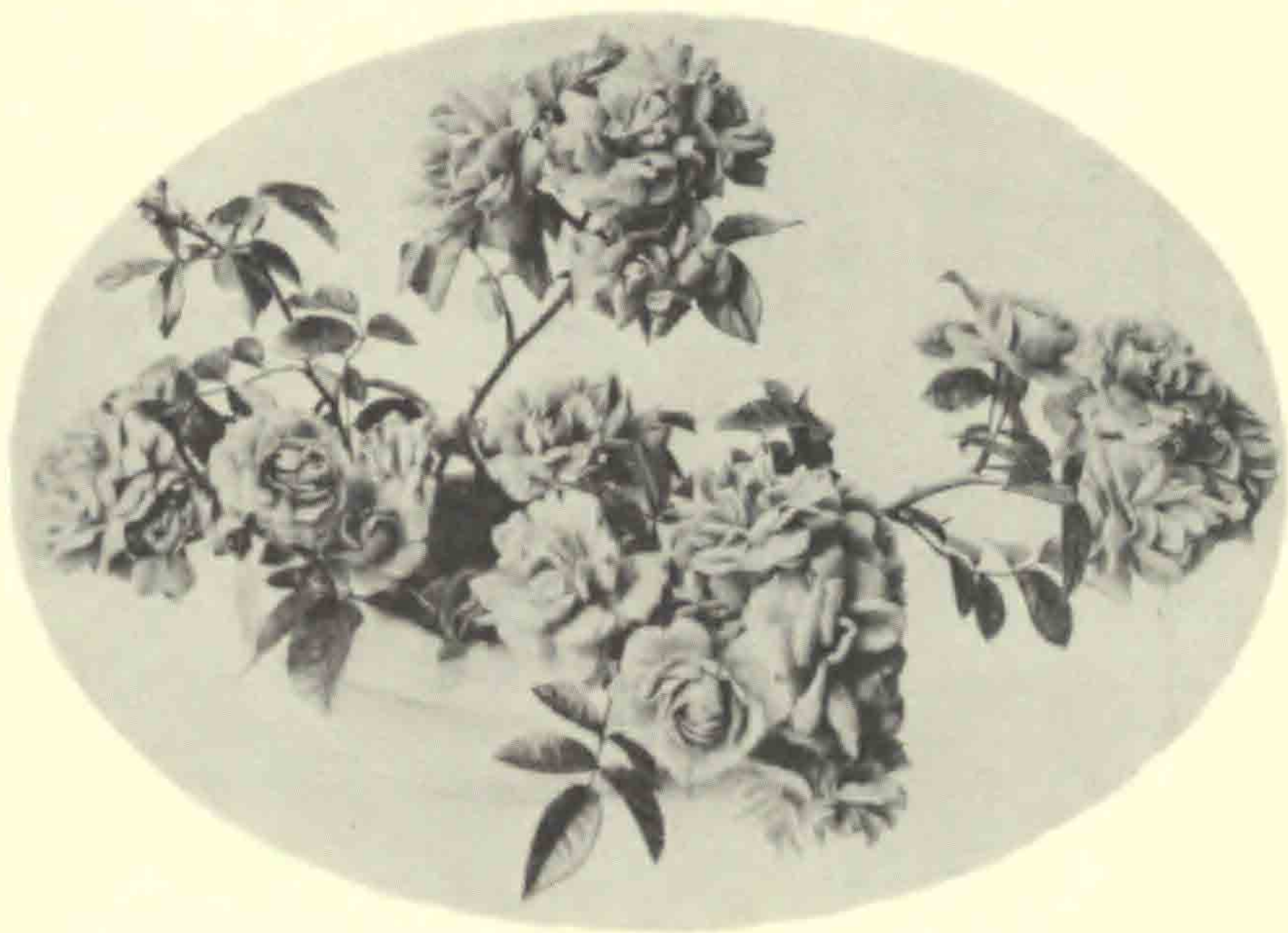
Detailforretningen er vokset betydeligt inden for de sidste 15 år. I 1953 byggede vi, efter datidens begreber, en moderne "Plantebutik", som vi i år (1974) har udvidet til det 3-dobbelte.

Totalomsætningen i alle planteskolerne er ca. 4 mill. kr om året. Heraf udgør arbejds lønninger ca. 40%.

Pernille Poulsen (Olesen) født d. 3/5 1949. Gift med Mogens Nye-gaard Olesen, født d. 8/3 1949, er 4. generation. Hun er den ældste datter af N.D.P., uddannet dels i planteskolen på Kellersiis og i Birkholm Planteskole. Afsluttet sin uddannelse fra Vilvorde.

Mogens N. Olesen er hortonom fra 1973. Ægteparret startede 1. februar 1974 en 10 mdrs. studierejse i Frankrig, Tyskland og Holland for at studere planteskole drift og rosenforædling.

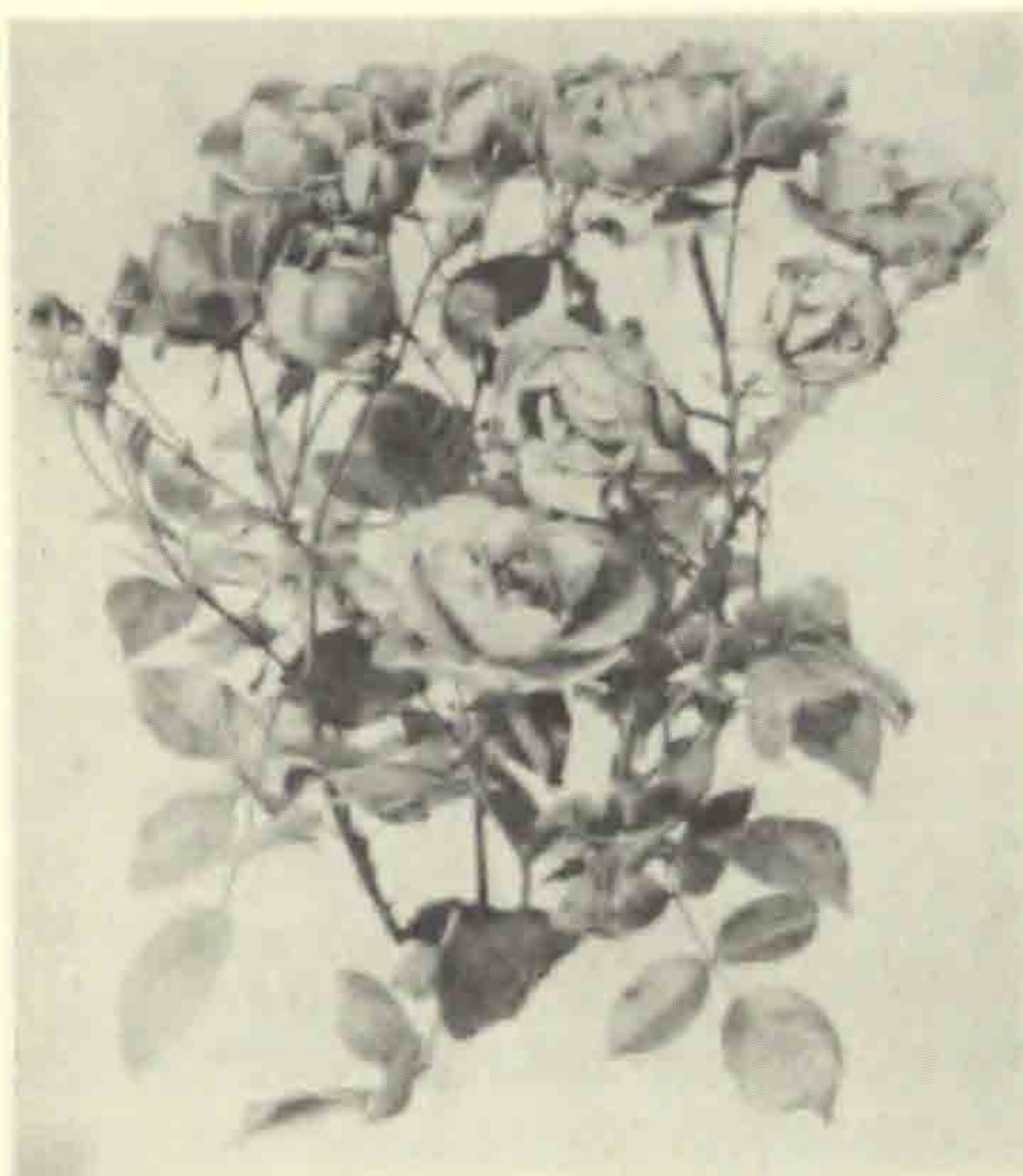
Eva Kjærsgaard Sørensen, datter af Knud V. Kjærsgaard Sørensen er således også 4. generation ansat i firmaet. Eva K. Sørensen er født d. 22/2 1947 og har stået i lære dels i Kvistgård og dels i Eggert Pedersens Planteskole, Nykøbing F.



8. Polyantarosen 'Ellen Poulsen', tiltrukket af Dines Poulsen 1912.

Roser tiltrukket af firmaet D.T. Poulsen:

Årstal	Tiltrækker	Sortsnavn/Sortstype
1912	D. P.	Harriet Poulsen, poly
-	-	Ellen Poulsen, lys, poly
-	-	Rødhætte, poly
1913	-	Grevinde Sylvia Knuth, klatrerose
-	-	Jutlandia, klatrerose
-	-	Selandia, klatrerose
1914	-	Grevinde Rose Daneskiold-Samsøe, H-T
-	-	Fru Margrethe Møller, H-T
-	-	Fionia, klatrerose
1917	-	Fru Johanne Poulsen, H-T
1918	S. P.	Luna, H-T
-	-	Gulnare, H-T
1924	-	Kirsten Poulsen, fl.
-	-	Else Poulsen, fl.
1925	-	Grethe Poulsen, fl.
-	-	Fru Xenia Jacobsen, H-T
1926	-	Dronning Alexandrine, H-T
1928	-	Ellen Poulsen, mørk, poly
-	-	Signe Relander, busk
1930	-	D. T. Poulsen, busk
-	-	Imatra, fl.
1931	-	Ingar Olsson, fl.
1933	-	Karen Poulsen, fl.
1934	-	Else Poulsen, mørkerød, fl.
1935	-	Kallevalla, fl.



9. Polyantarosen 'Rødhætte',
tiltrukket af Dines Poulsen 1912.



10. Tehybridrosen 'Luna',
tiltrukket af Svend Poulsen 1918.

Årstal	Tiltrækker	Sortsnavn/Sortstype
1935	S. P.	Anne-Mette Poulsen, fl.
1936	-	Kronprinsesse Ingrid, fl.
1937	-	Else Poulsen, meldugsfri, fl.
1938	-	Baronesse Manon, fl.
-	-	Andenken an Frans Heinsohn, fl.
-	-	Poulsens Yellow, fl.
1939	-	Poulsens Pink, fl.
1940	-	Rødvrose I, fl.
-	-	Rødvrose II, fl.
-	-	Poulsens Copper, fl.
-	-	Nina Poulsen, fl.
1941	-	Poulsens Scarlet, fl.
1943	-	Hvissingerose, fl.
1945	-	Kellerisrose, fl.
1948	-	Poulsens Grupperose, fl.
-	-	Fru Julie Poulsen, fl.
1949	-	Fru Inge Poulsen, fl.
-	-	Irene af Danmark, fl.
1950	-	Poulsens Crimson, fl.
-	-	Danish Gold, fl.
1952	-	Gyldenorange, fl.
1953	-	Poulsens Parkrose, busk
1954	-	Sundance, fl.
1955	-	Tivoli, fl.
1956	-	Columbine, fl.
1957	-	Femina, H-T
1958	-	Rumba, fl.
-	-	Toni Lander, fl.
-	-	Kronprinsesse Astrid af Norge, fl.
1962	-	Nina Weibull, fl.



11. Floribundarosen 'Nordia', -
tiltrukket af Niels Dines Poulsen 1967.



12. Floribundarosen 'Snowline', -
tiltrukket af Niels Dines Poulsen 1969.

Årstal	Tiltrækker	Sortsnavn/Sortstype
1962	N. D. P.	København, klatrerose
-	-	Hakuun, fl.
1963	-	Chinatown, fl.
-	-	Prinsesse Margrethe, H-T
1964	-	Norrköping, H-T
1965	-	Pernille Poulsen, fl.
-	-	Western Sun, H-T
1967	-	Nordia, fl.
-	-	Frileuse, klatrerose
1968	-	Koldinghus, fl.
1969	-	Albion, H-T
-	-	Princess d'Orient, H-T
-	-	Snowline (Edelweiss), fl.
1970	-	Heaven Scent, fl.
-	-	Maja Mauser, fl.
-	-	Oiseau Bleu, H-T
-	-	Arrogance, H-T
-	-	Riksbyggerrosen, fl.
1972	-	Troika, H-T
-	-	Gisselfeld, H-T
-	-	Korrigan, fl.
1973	-	Shalom, busk

Tegnforklaring:

Tiltrækkere: D. P. = Dines Poulsen, S. P. = Svend Poulsen,
N. D. P. = Niels Dines Poulsen.

Sortstype: poly = Polyantarose, H-T = Tehybrid, fl. = Floribunda,
busk = busketrose.



13. Rosenforædlerne Svend Poulsen og Niels Dines Poulsen.

Andre planter tiltrukket af D. T. Poulsens Planteskole:

Abies pinsapo, 'Kelleriis'	Dines Poulsen
Thuja occ. 'Smaragd'	Svend Poulsen
Thuja occ. 'Giganteoides'	Svend Poulsen
Cham. laws. 'White Spot'	Dines Poulsen
Cham. laws. aurea 'Kelleriis'	Dines Poulsen
Cham. laws. glauca 'Kelleriis'	Dines Poulsen
Tsuga jeffreyi 'Kelleriis'	Niels Dines Poulsen, flere Tsuga undervejs af N. D. P.
Delphinium, diverse sorter	findes ej længere
Viola cornuta	2 sorter, findes ej længere
Rhod. 1-35	alle Rhod. catawb. grdf. x 'Pink Pearl'. Dines Poulsen i 1935
Rhod. 11-35	
Rhod. 12-35	
Rhod. 'Carolester'	Rhod. catawb. grdf. x Rhod. caro- linianum. Svend Poulsen

Niels Dines Poulsen har 3 sorter, der vil blive sat i produktion i løbet af få år.

Kelleriis 5 (æble)	Dines Poulsen. Graasten x Transpa- rent Blanche, ej i produktion
Purplella (æble)	Svend Poulsen, i produktion
Kelleriis 16 (kirsebær)	Svend Poulsen, i produktion
Kelleriis 14 (kirsebær)	Svend Poulsen, ej mere i produktion

Svend Poulsen har arbejdet meget med liljekrydsninger og kirsebær. – Dines Poulsen arbejdede også med Weigela-krydsninger og Philadelphia-krydsninger. Flere af disse sorter var i produktion i 1930-40, men findes nu ikke længere. – Niels Dines Poulsen har en serie Clematis-krydsninger undervejs.

SMÅ MEDDELELSER

KØBENHAVNS UNIVERSITETS BOTANISKE HAVES 100-ÅRS JUBILÆUM 1974

Som bemærket i anmeldelsen nedenfor blev den første botaniske have, der var knyttet til Københavns Universitet, anlagt i Skidenstræde (det nuværende Krystalgade) i 1600. Den nuværende have, den fjerde i rækken, blev efter et par års forberedelser åbnet for publikum den 9. oktober 1874. Dette 100-års jubilæum er blevet markeret, særlig af havens ledelse under udfoldelse af en prisværdig energi og flid, bl.a. ved udgivelse af en stor og indholdsrig 3-års beretning. Botanisk gartner Olaf Olsen der naturligvis har ledet udgivelsen af beretningen har ligeledes redigeret et endnu større hæfte af Botanisk Tidsskrifts bind 69 med vægtige artikler, alle affattet på engelsk, om haven, museet, biblioteket og laboratoriet gennem de sidste 50 år, foruden en række andre artikler om botaniske aktiviteter i og uden for haven, iværksat af danske botanikere. Endelig har samme Olaf Olsen affattet til tidsskriftet Haven en stor artikel med herlige gamle billeder og smukke nye (farve)fotografier om Botanisk Have gennem 100 år – med et tilbageblik over have dyrkningens historie i almindelighed og botaniske havers historie i særdeleshed. Da der så samtidig i jubilæumsåret af postvæsenet er udgivet to frimærker med blomstermotiver i anledning af jubilæet skal ingen kunne sige at havens 100-års dag eller -år er forbigået i tavshed. Havebrugshistorisk Selskab kan kun glæde sig over denne store interesse for historie, om end kun en 100-års historie, og føjer hermed en varm lykønskning til de mange andre gratulanter ønsker for den ærværdige gamle, men spillevende have. Det er med største respekt for havens ledelse og hele mandskab man særlig i beretningen læser om de mange aktiviteter, og under vandring i haven ser hvor velholdt og righoldig haven incl. huse og forsøgsarealer er. Det vil føre for vidt at nævne alle artiklerne i beretningen, endsige referere dem; men kort skal dog nævnes at hæftet begynder med en omtale af havens direktører og overgartnere gennem de sidste 50-70 år forfattet fortrinsvis af yngre familiemedlemmer; det er fængslende læsning særlig for den der har kendt alle de omtalte mænd. Derefter kommer en række fortræffelige artikler dels forhenværende gartneres minder fra haven dels nu-fungerende medarbejderes beretninger om deres aktiviteter, specialsamlinger, dyrkningsmetoder før og nu, pollenanalyser af honningprøver fra haven, fuglelivet i haven og samme haves betydning for botanik- og anden undervisning og offentligheden. Mange emner der ikke alle har nogen relation til 100-års jubilæet be-

røres, således statistik over aktuelle forhold som plantebestemmel-sesarbejdet, frø- og plantebytningen o.s.v. Endelig er der beretninger fra museet og fra biblioteket og en oversigt over personalet. Her fremvises en alenlang liste over aktive medarbejdere; og hvor kan det fryde en at der trods nedskæringer og afskedigelser på alle fronter dog stadig kan bibeholdes en så stor stab af dygtige folk i et fint og beundringsværdigt team. En stor lykønskning til fuldførelsen af dette elegante bevis på hvad der kan udrettes i en statsinstitution, hvor idealismen og ansvarsfølelsen bliver sat i højsædet.

GLIMT AF RIBES MIDDELALDERLIGE HAVEKULTUR

Takket være tilskud fra Statens Forskningsråd og en meget stor indsats af Statsfrøkontrollen ved lic. agro. Hans Arne Jensen lykkedes det i 1972 at danne sig et indtryk af hvad der i Middelalderen må have groet i nogle af Ribes baggårde og -haver og mellem husene og hvad man indhøstede fra marker og heder i omegnen foruden korn og hø og lyngtørv. Også i år har undertegnede fået tilskud til slæmmeanalytiske og andre undersøgelser af prøver fra Ribes og andre købstæders undergrund (foreløbig kr. 25.700,00 for 1974-75, med mulighed for lignende beløb i 1975-76 og 1976-77). Om netop prøverne fra Ribe i år vil kunne skabe større klarhed over havekulturen dér er måske tvivlsomt idet prøverne udtaget i 1973 og 74 især stammer fra den nyopdagede vikingetids-beboelse langs nordsiden af Ribe Å; og hvor mange egentlige haveplanter kendte man dengang i Danmark? At man har samlet urter og frugter som tilskud til den daglige kød-, brød- og grødkost er derimod sikkert. Og det vil prøverne også kunne oplyse os noget om. Fra byerne Viborg, Odense og Svendborg er der imidlertid udtaget prøver fortrinsvis fra middelalderlige lag; og dem venter man sig meget af, særlig hvis der bliver bevilget penge nok til de mange mange prøver.

1972-undersøgelsen af Ribes middelalderlige undergrund er blevet offentliggjort i Mark og Montre samme år. Foruden ukrudtsplanter i ret stort tal påvistes dels indsamlede vilde planter som Hindbær, Pors, Revling dels indhøstede dyrkede planter som Byg og Hør dels formodentlig på stedet dyrkede planter som Hyld, Blomme, Kirsebær og Bulmeurt. Disse sidste kan ligesom de to andre kategorier naturligtvis godt være bragt til det sted hvor de nu er blevet fundet, fra en (kloster)have eller lignende; og da der ikke blev fundet spor af egentlige køkken-, krydder- eller lægeurter, udover Bulmeurt, er det usandsynligt at der har været have hvor prøverne blev taget. Desværre er mulighederne for opbevaring af frø i havejord dårlig, da det meste enten vil spire eller rådne, mens nedtrampning af frø i en baggård og evt.

påfølgende overdængning med gødning, køkkenaffald, murbrokker m.m. lige i nærheden af husene giver helt andre muligheder for at frø og andre planterester bevares i de luftfattige jordlag som dette betinger. Det må håbes at man ved udtagelsen af jordprøverne vil have haft held nok til at ramme en plet hvor rigeligt haveaffald med tilhørende frø hurtigt er blevet begravet under luftfrie jordlag.

Litt.: Bencard, Mogens og Johan Lange: Botaniske resultater af en udgravning i Ribe. Mark og Montre 1972 s. 27-37.

Johan Lange

BOGANMELDELSER

M. Skytte Christiansen: Historien om Flora Danica
To bogværker og et porcelænsstel
Udgivet af Esso, København 1973, 67 sider, 62,50 kr

Lige før oljekrisen satte ind i 1973 udkom for oljepenge dette smukt illustrerede værk, som må siges at være en bibliofil godte af rang. Nok er bindet kun af hvidt plasticbehandlet shirting; men omslagets gengivelse af kobberstikket fra Simon Paulli-værkets titelblad er meget fin og satsen, farvetrykkene og de andre billeder er særdeles smukt og smagfuldt udført. Billeder er der overalt og de farvelagte træffes på hveranden eller hver side. Hvad enten det drejer sig om et Jens Juel-oljemaleri eller en håndmalet Flora Danica-terræn er gengivelsen lige smuk. Skytte Christiansens tekst er forbilledlig og så godt som uden fejl og trykfejl; for dette årsskrifts læsere har formodentlig især den korte fyndige gennemgang af dansk havebrugs ældste historie størst interesse; den begynder naturligvis med munkene, f.eks. på Æbelholt i Nordsjælland og ved Øm i Midtjylland på Valdemar den Stores tid (abbed Vilhelm nævnes dog ikke), og med Henrik Harpestreng og ender med Magna Leth på Vitskøl og P.V. Glob's brændevinsbog. Omtrent midt i denne 800-års periode dukker Christian den Fjerde op, og den første botaniske have i Danmark ser dagens lys i året 1600. Denne begivenhed sætter meget i bevægelse, se herom Små Meddelelser ovenfor, bl.a. danner haven en forudsætning for det som er hovedpunkt nr. 1 i Skytte Christiansens bog, nemlig den første Flora Danica, Simon Paullis urtebog fra 1648. Dette nu i faksimile udgivne værk er blevet anmeldt i vort årsskrifts første nummer (1971). For datiden var denne med talrige træsnit forsynede bog et pragtværk; men selv om teksten var særdeles letforståelig blev Simon Paullis bog aldrig egentlig populær som Henrik Smids 100 år ældre lægebog havde været det længe og fortsatte med at være helt op i 1900-tallet. Der ydes i Skytte Christiansens omtale af Flora Danica al mulig respekt for Simon Paullis værdi som kilde til kendskab om vore haveplanters indførselshistorie, sådan som det også blev gjort i indledningen til faksimileudgaven 1971.

Derefter følger en udførlig redegørelse for hovedpunkt nr. 2, plancheværket Flora Danica, hvis udgivelse strakte sig over 122 år (1761-1883) og som naturligvis ikke kunne blive én hovedforfatters værk. Hele 10 fremtrædende botanikere har på dette kæmpeværk ofret en større eller mindre del af deres arbejdskraft, fra den tyskfødte G. C. Oeder til Johan Lange sen.; denne afsluttede værket med tavle nr. 3060 (hæfte nr. 51), et værk der hvis det en sjælden gang kommer på markedet i fuldstændig stand sælges til priser omkring kr 150.000,00. Et par

af de ikke helt få kunstnere der tegnede og stak kobberstikkene (foruden de utallige damer der håndkolorerede de færdigtrykte plancher) var af tysk fødsel; den bedst kendte nemlig Johann Christoph Bayer blev omkring 1790 antaget af Den kgl. Porcelænsfabrik til at dekorere det af 1802 enheder bestående originale Flora Danica-stel som efter traditionen, der måske taler sandt, skulle anvendes som gave til kejserinde Katharina II af Rusland; dette blev aldrig til noget. Alle dekorationerne på porcelænsstellets mange dele var kopier af udvalgte plancher fra værket Flora Danicas på det tidspunkt allerede udgivne hæfter. Stellets historie er ikke uden dramatik hvorom der også berettes levende i Skytte Christiansens meget underholdende bog. For fuldstændigheds skyld bør nævnes at man allerede i 1862 og op gennem årene på Den kgl. Porcelænsfabrik har fremstillet adskillige større og mindre stel på bestilling især fra udlandet. De kan nemt måle sig med det originale stel fra årene før omkring 1800 undtagen i styktal. Dette til trods for at mange tallerkener og andet service er gået til grunde, nogle foræret væk og andre stjålet. Det er et særdeles tiltalende og overdådigt udstyret lille værk, der af Esso-kunder kan fås til nedsat pris (kr 49,50).

Ove Arbo Høeg: Planter og tradisjon
Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925-73
Oslo 1974, 751 sider. 160 n. kr.

Gennem ca. 50 år har tidligere professor i botanik ved Universitetet på Blindern, Oslo, dr. philos. Ove Arbo Høeg samlet direkte fra folkemunde et enormt og rigt facetteret stof om tradition i forbindelse med planter i Norge og har noteret ned folkelige plantenavne i mængder.

Dette rige materiale er nu blevet udgivet som en meget stor og tung bog, tung i fysisk henseende, mens fremlæggelsesmåden er underholdende let, om end stilen har måttet holdes ret stramt af pladshensyn. Man forbløffes over at der stadig er eller for ganske nylig var så megen gammel tradition i live i et så højt udviklet land som Norge. Mens Ove Arbo Høegs kollega Rolf Nordhagen har forsøgt at trænge til bunds i nordiske plantenavnes etymologi og betydningsindhold har O. A. H. helt holdt sig fra etymologisering og har koncentreret sig om ren folkloristisk registrering og forskning. O. A. H.'s værk har sin styrke i de talrige citater fra folkemunde om anvendelse af planter og plantedele til alverdens forskellige formål i den umoderne husholdning, af opfattelse og overtro o.s.v.; man træffer talrige beskrivelser og billeder af bast- og vidjebindinger, løkker og øjer, værktøjsskafter og rive-tænder og andre genstande i håndværk og landbrug; barnelege med plantedele beskrives o.s.v. o.s.v.

Den almindelige del af værket omtaler de enkelte plantedele samt samlebegreber som f.eks. busk, træ, urt, skov, krat, urtesamfund og nævner betegnelserne på dem uden sproglig analyse af betegnelserne (hvad man naturligvis ofte savner). Også for de egentlige plantenavnes vedkommende, især i den specielle del er udlægningen af navnene ikke hovedsagen. Der afbildes dog f.eks. under Nordisk Stormhat (*Aconitum septentrionale*) i forbindelse med navnet no. turrull, tørrill en smørkærne med kærnestaven ved siden af; en sådan kærnestav bærer også betegnelsen turrull, som så er overført til planten på grund af bladets lighed med en kærnestav. En lignende forklaring er i billedteksten til en figur af en Kællingetand-frugtstand givet til navnet no. tiriltunge (om *Lotus corniculatus*); men i klummeteksten er der nærmest taget afstand fra den, og en ældre, efter anmelderens opfattelse mere tvivlsom tydning af førsteleddet nævnes som en mulighed; sidsteleddet tunge, der er problemløst, lades uomtalt. I forbindelse med navnet no. bevende hjerter om *Briza media* afbildes der en blomsterstand (top) af hjertegræs med talrige små hjerter (småaksene), altså også en form for forklaring til et navn. Det er næsten kun når forklaringer i lighed med den lige ovenfor givne er helt indlysende, at der er bragt en tolkning af navnene; så snart der kan være mulighed for tvivl på grund af et sprogligt problem, det være sig nok så lille, så undlades kommentarer. Det er sikkert et fornuftigt princip O. A. H. går ind for; han påtager sig i hvert fald ikke fag-etymologers harme.

Et lille afsnit i den almindelige del omhandler dyrkede planter, især fra vikingetid og middelalder: læge- og krydderurter, prydplanter. De allerfleste af dem omtales udførligere i den specielle del, dog ikke liljerne i vid forstand hvoraf man savner *Lilium candidum*, *Leucojum vernum*, *Galanthus nivalis*, *Hemerocallis fulva* o. fl. I det hele taget er haveplanter kun sparsomt repræsenteret i dette værk og af eksotiske nytteplanter, som vi her i Danmark har (mange) navne på, er der slet ingen medtaget. Til gengæld spiller lavere planter som tang (alger), laver, mosser og svampe en stor rolle og indtager en væsentlig plads i værket.

Af teksten fremgår det i øvrigt tydeligt at der er tale om én mands umådelig flittige arbejde, og at der har måttet knyttes utallige kontakter med folk rundt omkring i hele landet; en endeløs strøm af breve er blevet sendt frem og tilbage, og besøg hos særlig yppige meddelere har måttet aflægges. Finfølelse, nænsomhed og takt og dog samtidig en intens boren i folks hukommelse har været de nødvendige egenskaber og midler for at lokke de nødvendige oplysninger ud af folk. O. A. H. har en enestående evne til at snakke med hvem som helst og til at vække tillid hos både den jævreste og den lærdeste mand.

Resultatet er blevet en stor og yderst interessant bog, en guldgrube at øse af for kulturhistorikeren og den folkløristisk interesserede plantekender, et værk som de andre nordiske lande må misunde Norge.

Lise Tillge: Lægeurter ved Spøttrup
67 sider, 1974 (uden angivelse af trykkested), kr. 15,00

Et meget smukt hæfte om planterne i Spøttrups krydder- og lægeurt-have er blevet udgivet af Inspektoratet for de kongelige Haver, forfattet af lic. agro. Lise Tillge. Det er særdeles mange planter der findes deroppe, og efter flere besøg på stedet af forfatterinden til hæftet er der næppe tvivl om at planterne er rigtigt etiketteret, hvad de ikke altid har været allesammen. Hver planteart har nu fået en omtale i hæftet og ved hjælp af det indføjede kort er det muligt at orientere sig. Om beskrivelserne er der kun godt at sige, fejl og trykfejl er der bestemt ikke mange af her. Hvis man endelig vil finde noget at kritisere kunne det måske anføres at adskillelsen mellem skolemedicin og folkemedicin er lovlig uskarp, eller rettere der er ikke gjort noget forsøg på en adskillelse; vildtvoksende lægeplanter har man naturligvis betjent sig af i Danmark fra Arilds tid, og mange gamle råd i folkemedicin har så gamle aner; men med de boglærde munkes virksomhed kom et helt nyt element til landet i form af indførte, vel især sydeuropæiske urter, men også som droger indførte eksotiske lægemidler, bl.a. af plantisk oprindelse. Det skal dog indrømmes at grænsen ikke er skarp og derfor svær at trække. Fra skolemedicinen stammer størsteparten af de som reliktpanter på tomter optrædende "gamle" lægeplanter. Haveformers navne skrives nu f.eks. *Tanacetum vulgare* 'Crispum' ikke *T. vulgare* v. *crispum*. Desværre skæmmes titelbladet af et par meningsforstyrrende trykfejl som forfatterinden vist ikke kan lastes for; der tales om "officielle" i stedet for officinelle lægemidler af planter som "være vilde" i stedet for som voxer vildt i Danmark. Og litteraturlisten havde det måske været bedst at undvære. De forskellige kedelige fejl her lægger heldigvis kun de færreste mærke til bl.a. takket være de fortræffelige blikfang man har udstyret bogen med, i form af smukke gamle plante-kobberstik lånt fra trebindsværket "Herbarium pharmaceuticum eller Afbildninger til Professorernes Herholdts og Schumachers Fortegnelse over de officinelle Lægemidler af Planteriget som voxer vildt, eller kunne dyrkes i de danske Stater". Udgivet af Hege i København 1825. Som værket er blevet citeret i litteraturlisten synes det at være forvekslet med den væsentlig mindre bog Schumacher, C. F. og Herholdt, J. D.: "De officinelle Lægemidler af Planteriget som voxer vildt eller kunne dyrkes i de danske Stater, ordnede efter de forskellige Aarstider, paa hvilke de indsamles". København 1808. Som redaktør af vort årsskrift vil jeg også have lov til at protestere imod at Lise Tillges egen artikel Løg- og knoldplanter i Danmark er fremkommet i noget der kaldes "Medd. i Havebrugshistorisk Selskab". Hvis man endelig vil foretrække undertitlen bør den citeres rigtigt, men hvorfor dog ikke bruge årsskriftets rigtige navn? Disse små skønhedspletter opvejes dog rigeligt af den korrekte tekst og bogens hele tiltalende fremtoning.

Johan Lange

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE	140
Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab	121
4. årgang - 1974	196
<i>Udgiver:</i> Havebrugshistorisk Selskab	141
Rolighedsvej 23, 1958 København V.	144
<i>Redaktør:</i> Johan Lange	179
<i>Ekspedition:</i> Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,	95
Lise Tillge, Marielystvej 4B, 2000 København F.,	106
giro 169476	209
<i>Abonnement</i> tegnes kun gennem medlemskab p.t. kr. 25,00 om året;	59
medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,	109
der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,	79
indtil videre kr. 20,00 pr. stk.	159

